

Ж. Б. БҮРОНОВ

И
НГЛИЗ
ВАЎЗБЕҶ
ТИЛЛАРИ
ЌИЁСИ
ГРАММАТИКАСИ

В. 45

®

Ж. БЎРОНОВ

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИ ҚИЁСИЙ ГРАММАТИКАСИ

(Назарий курс)

Чет тиллар педагогика
институтлари ва чет
тили факультетлари
учун дарслик

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1973

ro
®
tashiro
®
13/8/8
268437

© «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент — 1973

Ўзбекистон ССР Олий ва махсус ўрта таълим вазирлиги тасдиқлаган

Масъул муҳаррирлар: филология фанлари доктори профессор *Леонид Степанович Бархударов* ва филология фанлари доктори *Эргаш Исмоилович Фозилов*

БУРАНОВ ДЖАМАЛДИН

СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ГРАММАТИКА
АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО
ЯЗЫКОВ

(для институтов и факультетов иностранных языков)

Теоретический курс

Издательство «Ўқитувчи» Тошкент — 1973

Редакторлар *Гани Алиев, Тўлқин Жураев*
Муқова расмони *В. Битков*
Бадний редактор *А. Бродский*
Техредактор *Т. Сжиба*
Корректор *Д. Умарова*

Теринга берилди 6/VI-1972 й. Босишга рухсат этилди 16/X-1973 й. Қозоғи 60×90^{1/16}. Физик л. 17,75. Нашр. л. 21,64. Тиражи 12000. Қозоғ № 3.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 114—71.
Баҳоси 61 т. Муқоваси 10 т.

ЎзССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий, 30, 1973 йил. Заказ № 1303.

Ташкентский полиграфкомбинат Государственного комитета Совета министров УССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, Цанон, 30.

МУАЛЛИФ ДАН

Қўлингиздаги дарслик китоби педагогика институтлари ва факультетларининг чет эл тилини ўрганувчи студентлари, икки тил системасини чоғиштириш масалаларига қизиқувчилар, аспирантлар, шунингдек, ўқитувчилар учун мўлжалланган.

Тилнинг қонун-қоидаларини унификациялаш олимларни кўпдан бери қизиқтириб келган. Бунинг сабаби лингвистик тушунчаларнинг тилшунослик нуқтаи назаридан маълум универсаллик хусусиятига моликлигидадир. Лингвистик тушунчалар бир неча тил миқёсида турли тиллар орқали, бир тил масштабида эса ўша тилнинг турли ярусларининг ўлчов бирликлари ва конституентлари орқали ифодаланиши мумкин. Бу ҳол типологияда мазмун планининг умумийлиги дейилади.

Инсон фикрини тил воситасида ифодалашнинг ўзига хос қонунлари бор. Бу қонунлар барча ва айрим тилларга хос бўлиши мумкин. Лингвистик изоморфизм ва лингвистик алломорфизм хусусиятларини генетик муносабатлардан ажратиб ўрганиш, ифода планидаги тил системаси ўлчов бирликларининг тиллараро адекватлиги ва адекват эмаслиги, бир тил системасида эса уларнинг яруслараро синонимлиги, уларнинг таксономияси (Ухшашлиги) масалалари қиёсий типологиянинг асосий тадқиқот объектларидир. Фан ва техниканинг турли тармоқлари ривожланиб бориши, информацияни автоматик қайта ишлаш ва идрок этиш, машинадан, электрон техникадан фойдаланиш натижасида тилшунослик фанининг янгидан-янги тармоқлари юзага кела бошлади. Шу муносабат билан лингвистик тадқиқот доираси жуда кенгайди ва илгари маълум бўлмаган бир қанча янги методлар пайдо булди.

Турли тил системаларини ўрганишда тилшунослар ҳамма тилларга ва ҳар қайси айрим тилнинг ўзига хос белгиларини гуруппаларга ажрата бошладилар. Бу белгиларни таққослашда универсал усулга эҳтиёж сезилди. Бу универсал усул яратилди ва у тил универсалияси деб аталди. Тил универсалияси структурал лингвистиканинг практик маҳсули сифатида юзага келди. Барча тил системалари учун муштарак бўлган белгиларни ифодалашдаги мувофиқлик ва номувофиқликни ўрганувчи бу усул қиёсий типология фанига тэаллуқлидир.

Қиёсий грамматика қиёсий типологиянинг бир тармоғи бўлиб, у грамматик босқич бирликларини текширади, умумлаштиради ва таққослаш йўли билан грамматик система бирликларининг мослашув қонуниятларини яратади, грамматик категорияларнинг ифодаланишидаги мазмун ва ифода планлари бирликларининг тиллараро алоқасини ўрганади.

Тиллар илгари ҳам бир-бирига солиштириб ўрганилган, аммо бу таққослашда уларнинг фақат тарихий қардошлик томонигагина эътибор берилган. Узоқ даврлар маҳсули бўлмиш қиёсий грамматика XIX асрда жуда ривож-

ланди. Бироқ у вақтда тилларнинг фақат генетик қардошлик муносабатларининга таққослаш асосий ўрин тутар эди. Типологик қиёс эса тилларнинг фақат генетик умумийлиги билан боғлиқ бўлмаганлиги сабабли кўпгина тиллар тўғрисида талай аниқ маълумотлар тўпланган XX асрда тилшуносликнинг энг муҳим проблемаларидан бирига айланиб қолди.

Аmmo қиёсий типологик метод тасодифан пайдо бўлган эмас. Тилшунослик фанининг бир тармоғи бўлмиш қиёсий типологиянинг вужудга келиши ва ривожланишининг ўзига хос тарихи бор. Турли қардош ва қардош бўлмаган тиллардаги айрим хусусиятларни фонологик, грамматик, семантик, этимологик ва стилистик нуқтан назардан солиштиришни, гарчи, қисман ва тарқоқ шаклда бўлса-да, бир неча даврларни ўз ичига олувчи тиллар назариясига доир асарларда учратамиз.

Қиёсий типологик грамматиканинг ривожланиш тарихи тилларнинг грамматик системаси ҳақидаги таълимотнинг ривожланиш тарихи ва айрим грамматик категорияларнинг ўрганилиш тарихи билан боғлиқдир.

Турли қардош ва қардош бўлмаган тил системаларини бир-бири билан таққослаб ўрганиш кейинги йилларда жуда кенг авж олмоқда. Таққослаш иши минимал (икки) тилни ва максимал (кўп) тилларни бир-бирига солиштириш йўли билан амалга оширилади. Ўзбек тили системасини бошқа тиллар системаси билан қиёс қилиб ёзилган бирмунча асарлар ҳам бор.

Инглиз ва ўзбек тиллари грамматикасини таққослаб ўрганиш яқиндагина бошланган бўлиб, ҳозирги пайтда бу икки тил системасини муфассал таққослаш учун мавжуд материал етарли эмас. Шу сабабли иккала тил системасининг универсал таксономиясини яратиш учун аввал иш методининг маълум мезонини яратиш, грамматик ярус ўлчов бирликларини танлаб, грамматик категорияларни ифодалашда улардан фойдаланиш йўллари ўрганиш ва уларни типологик таққослашга татбиқ қилишни билиб олиш шарт.

Тилларни қиёсий йўл билан ўрганиш, яъни қиёсий типологик метод ҳозирги вақтда совет тилшунослигининг ўз олдига қўйган энг муҳим вазифаларидан биридир. Шу сабабли СССР Олий ва махсус ўрта таълим вазирлиги томонидан тузилган янги ўқув планида, чет тиллар назарий грамматикасидан ташқари, чет тиллар билан она тилининг қиёсий типологик грамматикаси предмети ўрганиш учун ҳам махсус соатлар ажратилган. Бунинг асосий сабаби қиёсий типологиянинг ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга эканлигидадир. Қиёсий типологиянинг назарий аҳамияти тилларнинг умумий назариясини яратиш, тиллар структурасининг турли ярус бирликлари умумий қонуниятини аниқлаш, тил системаларидаги **изоморфлик** (бир хиллик) ва **алломорфлик** (турли-туманлик) белгиларини ва тилларнинг типологик қардошлигини аниқлашдан иборат бўлса, унинг амалий қиймати асосан ўқитиш процессини такомиллаштириш, тил ўрганиш методини ва тил системасини тасвирлашни осонлаштириш, илмий информация яратиш, бадиий, практик ва автоматик таржима учун замин яратиш ва бошқалардан иборатдир.

Шундай қилиб, турли тил системаларини таққослашда тиллар системаларини умумлаштириш ва қиёслаш кўзда тутилади.

Республикамиз олий ўқув юртлари студентлари чет тили билан она тилини қиёсий ўрганиш юзасидан таҳсил олаётган бўлсалар ҳам, лекин бу предметга оид конкрет ўқув қўлланмаси ёки методик адабиётлар ҳали бизда яратилгани йўқ.

Мазкур дарсликнинг мақсади студентларни қиёсий типологик грамматиканинг асосий принциплари билан таништириш, уларга қиёсий грамматиканинг икки тилни таққослашдаги конкрет методларидан фойдаланиш йўллариини кўрсатиб беришдир.

Бу дарсликнинг яратилишида ўз маслаҳатлари билан яқиндан ёрдам берган ҳамма ўртоқларга муаллиф самимий миннатдорлигини изҳор қилади.

Дарсликни такомиллаштириш мақсадида билдирилаётган қimmatли фикр ва мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиламиз.

Ж. Бўронов

4. Қиёсий грамматика (Comparative Grammar)нинг вазифаси икки тилнинг грамматик системасини бир-бирига таққослаш, таълаб олинган конкрет мазмун плани асосидаги ифода плани бирликларининг ҳар хил тилларда маълум яруслардаги уйғунлиги ёки ярусларо флукутуацияси (адекватлиги ва адекват эмаслиги) қонуниятини очишдан иборат. Қиёсий грамматика ҳам ўз навбатида: а) *тарихий қиёсий грамматика* (Historical Comparative Grammar)га ва б) *типологик қиёсий грамматика* (Typological Comparative Grammar)га бўлинади.

а) **Тарихий-қиёсий грамматика** қардош тилларнинг грамматик формаларини тарихий-қиёсий метод асосида бир-бирига таққослаб, ҳозирги муайян грамматик формаларнинг қадимги даврлардаги архетипларини, праформаларини қайта тиклаш (реконструкция қилиш) билан шугулланувчи махсус грамматикадир.

Тарихий-қиёсий грамматика XIX асрда жуда ривож топиб, тилшуносликда асосий фан бўлиб қолди. Уша даврда қиёсий грамматика фанининг доираси анчагина кенгайтирилиб, унга фонетика, лексикология, этимология ва бошқалар ҳам қушиб юборилди. XIX асрда грамматика асосан ҳинд-европа тиллари системаларидаги фонетик, морфологик, лексик ўхшашликни топиш, тилларнинг дастлабки асоси бўлган «бобо» тилларни¹ аниқлаш масалалари билан шугулланди. Тилларнинг генетик қардошлик муносабатини аниқлашда фонетик (ёки фонологик), грамматик ва лексик бирликларнинг умумийлигига асосланилади.

Тарихий-қиёсий грамматиканинг асосчилари Франц Бопп (1791—1867), Расмус Кристиан Раск (1787—1832), Яков Гримм (1787—1863), Август Фридрих Потт (1802—1887), Август Шлейхер (1823—1868), Карл Бругманн (1849—1919), Бертольд Дельбрюк (1842—1922), Фридрих Диц (1794—1876) ва бошқалардир. Россияда эса бу фаннинг асосчиси А. Х. Востоков (1781—1864) ҳисобланади. Юқорида эслатиб ўтилган олимларнинг ишларида қиёсий методнинг икки bosқичини: а) бир группага кирувчи қардош тиллар ўртасидаги ўхшашликни топиш bosқичини, б) маълум группа тиллар ўртасидаги ва бошқа қардош тиллар группасидаги ўхшашликни барча ҳинд-европа тиллари миқёсида аниқлаб солиштириш bosқичини ўз ичига олади.

Дастлаб ҳинд-европа тилларида ёзилган тарихий-қиёсий грамматикалар кейинчалик бошқа қардош тилларнинг системаларидаги ўхшашликларни топишда модел ёки намуна хизматини ўтади. Олтой тиллари оиласига мансуб группалар ана шу асосда аниқланди. Туркий тиллар группаси олтой тиллари оиласига мансуб бўлиб, бу туркий тилларнинг грамматик системалари-

¹ Бу термин ўзбекчада ноқулайроқ. *бобо «тил»* термини инглиз тилидаги primitive сўзига, немисча *ur* ва русча-пра-префиксга туғри келади. Масалан, герман бобо тили— *Præmitive Germanic* дейилади.

даги изоморфизм грамматик формантларнинг жуда ўхшашлиги оқибатидир.

Грамматика системадаги ўхшашликни аниқлашнинг тарихий қийёсий грамматика учун муҳим аҳамияти бор. Грамматик ўхшашлик сўз ярусида сўз туркумларининг умумийлигида, эмик ярусда эса грамматик морфемаларнинг умумийлигида ўз аксини топади. Масалан:

с ў з л а р н и н г ў х ш а ш л и г и

қадимги англиз тилида: *mōdor*

қадимги исланд тилида: *mōther*

қадимги фриз тилида: *moder*

қадимги юқори немис тилида *muotar* (ҳозир *Mütter*).

Она маъносини ифодаловчи бу сўзларнинг умумгерман негизи *mōder* бўлиб, у бошқа ҳинд-европа тилларидаги сўзларга айнан ўхшашдир. Масалан:

рус тилида: мать (матери)

литва тилида: *motė*

латин тилида: *matēr*

француз тилида: *mère*

ирланд тилида: *matheir*

грек тилида: *metēr*

форс тилида: *mādar*

санскрит тилида: *māta, matr.*

Жуда кўп тиллар ва тил группаларидан ташкил топган ҳинд-европа тиллари оиласи системасида муайян группага хос фарқлар ҳам бор. Бу фарқлар махсус қонунларга асосланади. Юқорида келтирилган *она* сўзи бунга мисол бўла олади. Бу қонунга кўра, ҳинд-европа тилларидаги *t* ундоши герман тилларидаги [θ] ундошига тўғри келиши керак. Бу фонетик қонун тилшуносликда *Гримм қонуни* дейилади. Аммо айрим сўзларда «Вернер қонуни»га мувофиқ [θ] ўрнига жарангли ундош келиши ҳам мумкин. Бу қонунга кўра, санскрит ёки ҳинд-европа тилларидаги жарангсиз портловчи герман тилларида жарангли портловчига айланган:

санскрит тилида: *pit̥ar* ота

қадимги англиз тилида: *fæder* ота ва б.лар.

Мазкур қонун грамматикада ҳам мавжуд. Тилшуносликда ҳамма ҳинд-европа тилларидаги средний роддаги отлар номинатив (бош келишик) ва аккузатив (тушум) келишкларида бир хил бўлади, деган қонун бор. Аммо айрим тилларда грамматик роднинг ифодаланишида помувофиқликни учратиш мумкин. Масалан, ҳинд-европа тилларидаги кўрсатиш олмошларининг сред-

ний роди -t, -d суффикси иштирокида ясалса, рус тилида кўрсатиш олмошининг средий роди суффиксиз ясалиши мумкин:

қадимги англиз тилида: hit, hwæt, thæt

латин тилида: istud, quid, id

рус тилида: тот мужской род, то средий род.

Юқоридаги тиллар бир тил оиласига мансублиги сабабли уларнинг грамматик системасидаги турланиш ва тусланишда ҳам ўхшашликлар бордир. Герман тилларидаги а негизли турланиш бошқа ҳинд-европа тилларидаги о негизли турланишга тўғри келади. Масалан:

датив (жўналиш) келишиги тахминан кўплик формаси гот тилида: am (dagam)

қадимги англиз тилида:— um (dagum)

рус тилида— ям,— ам (дням, окнам, жениям) ва шу кабилар.

Феълларнинг тусланишида ҳам ўхшашлик бор.

санскр.: bharasi,

гот тилида: baírís,

грек тилида: phereis,

латин тилида: fers,

рус тилида: берёшь

гот тилида: baíram,

санскрит тилида: bharamas,

грек тилида: bheromen, (-mes),

латин тилида: ferimus,

рус тилида: берём.

Бўлмоқ феълнинг бошқа ҳинд-европа тилларидаги феъл формасига ўхшашлиги қуйидаги мисолда яққол кўриниб турибди.

Бу феъл уч хил ўзакдан иборат:

breu ёки be — es — wes —.

инглиз тилида: be is, are, was, were,

немис тилида: bin, ist, war, warest,

гот тилида: im(is, ist) was, wast (werjau),

санскрит тилида: bhū as-mi, asti,(vas),

латин тилида: fui sum (est, sind) (uerpa),

рус тилида: быть, есть ва ҳоказо.

Бир неча тиллардан мисоллар келтирамыз:

Латинча: Ars longa vita brevis est. (Санъат абдий, ҳаёт эса қисқа.)

Форсча: Самарқанд сайқали рўйи замин аст.

Русча: он есть добр (у сахийдир).

Гот тилида: frija ist this witodis (бундай қонундан (одатдан) халос).

Инглиз тилида: He is a student. (У — студент.)

Немис тилида: Die Zeit ist aus (Вақт тугади).

б) Қиёсий типологик грамматика айрим қардош ва қардош булмаган бир неча тиллар системасидаги грамматик

категорияларнинг маълум грамматик воситалар ёрдамида ифодаланишини синхроник равишда қиёс қилиб, уларнинг мослашув қонуниятларини яратувчи грамматикадир. Масалан, модаллик категорияси грамматик нуқтаи назардан ҳар хил гурпуага мансуб тилларда турлича акс этиши мумкин. Бу категорияни ифодалашдаги умумий ва хусусий қонуниятлар типологик қиёсий грамматика ёрдамида кашф этилади.

Қиёсий грамматика типологиянинг бири қисмидир.

Қиёсий тарихий грамматика типологик қиёсий грамматикага қарама-қарши қўйилмай, аксинча, у типологик қиёсий грамматиканинг асосини ташкил этади. Қиёсий тарихий грамматика асосида типологик қиёсий грамматика вужудга келган. Қиёсий типологик грамматиканинг ривожланишида амалий (applied) лингвистикага эҳтиёж ортганлиги туфайли тилшуносликнинг янги тадқиқот методлари ва усуллари пайдо бўла бошлайди, қиёсий типологик грамматика илгаригига нисбатан кенгроқ ва универсалроқ функцияга эга бўлди. Тилшуносликдаги универсал методлар билан қуролланган қиёсий типология аввал ёзуви бўлмаган Африка ва Жанубий Америкадаги кўпгина миллатларнинг тиллари ўртасидаги генетик ўхшашликни аниқлашда тилшуносларга жуда қўл келиб, қиёсий тарихий грамматикага хизмат қилмоқда. Типологик методлар ёрдамида Банту, Судан тиллари оиласидаги бир қанча тилларнинг генетик ўхшашлиги аниқланди. Шимолий Америкадаги ҳиндиларнинг тилларидаги қардошлик муносабатлари ҳам шу йўсинда аниқланган. Алгонкин (Algonquian, Algonkin) тиллари оиласига кирувчи тилларнинг қардошлик муносабатларини аниқлаш бунга яққол мисол бўлади. Алгонкин тиллари оиласи қўйидаги олти гурпуадан: Шарқий гурпуа (Марказий ва Шарқий Канадада), Марказий гурпуа (Катта Кўл области — Great Lake Region да), Калифорния ёки Ритван, Қора оёқ гурпуаси (Алберта ва Канадада), Шейенне (Cheyenne) гурпуаси, Монтанада ва Аранахо (Монтана, Вёминг ва Оклахомада) гурпуасидап ташкил топган.

Бу тиллардаги ўхшашликни прото-марказий алгонкин гурпуасига мансуб Фокс, Кри, Меномини, Ожибве тиллари мисолида кўрсатиш мумкин:

Фокс	Кри	Меномини	Ожибве	Таржимаси
pematesiwa	pimatisiw	pematesew	pimatisi	у яшайди
posiwa	posiw	posew	posi	у қайиққа ўтиради
newarama- wa	niwara- maw	newara- maw	niwarama	унга қарай ман

ва ҳ. к.¹

¹ Мисоллар Г. Глисоннинг Введение в дескриптивную лингвистику М., 1959, китобидан қисқарттириб олинди.

Тилнинг грамматик яруси системасини мавҳумлаштиришда *элемент модели* (element model), *процесс модели* (process model), *субселекция модели* (subselection model), *мослаштириш модели* (adjustment model), *парадигма модели* (paradigm model) мавжуд.¹

Тилнинг морфологик моделларини яратишда дескриптив грамматика морфемикадан фойдаланади. Морфемика фани морфема ва унинг турлари, морфемалар дистрибуцияси, морфемалар идентификацияси ва шунга ўхшашларни текширади.

8. **Трансформацион грамматика** (Transformational Grammar) асосан турли хил грамматик формаларни, сўз формаларини, ясама сўзларни, сўз бирикмалари ва гапларни маълум қоида асосида трансформация қилиш (ўзгартириш), яъни сўзларнинг морфологик келишиқ формаларини предлоғли фразаларга (phrase), дарак гапларни сўроқ гапларга, кўчирма гапларни ўзлаштирма гапларга айлантириш ва ҳоказолар билан шуғулланади.

Трансформацион грамматика тилнинг бирламчи асосий структураларидан, асосий маънони сақлаган ҳолда, иккиламчи структураларни ясади ва гапларнинг трансформацион вариантларини ҳосил қилади.

Ҳозирги Англия ва Америка тилшунослигида грамматиканинг бошқа кўп турлари бор. Биз бу ерда шу турларнинг энг кўп тарқалганларинигина кўрсатиб ўтиш билан чегараландик. Грамматиканинг бошқа турларига қуйидагиларни киритиш мумкин: *ассоциатив грамматика* (associative grammar), *синхроник грамматика* (synchronic grammar), *формал грамматика* (formal grammar), *генератив грамматика* (generative grammar), *таксономик грамматика* (taxonomic grammar), *логик грамматика* (logic grammar), *ички грамматика* (internal grammar), *ташқи грамматика* (external grammar) ва бошқалар.

Грамматиканинг бу турлари тил системаларини турли усулда таҳлил қилади. Масалан, фақат парадигматиканигина ўрганиш зарурати туғилса, ассоциатив грамматикадан фойдаланилади, агар морфологик ва синтактик ярусларни бевосита иштирокчиларга ажратиш билан ўрганиш керак бўлса, таксономик грамматикадан фойдаланилади. Тил структурасининг ички қонуниятларини маълум дидактик тайёр моделлар ёрдамида ўрганишимизда генератив грамматикадан фойдаланамиз. Бу грамматика трансформацион ва бошқа грамматикалар сингари амалий (applied) лингвистика ёки математик лингвистикада кўпроқ қўлланилади.

Грамматика кимлар учун мўлжалланганлигига қараб, *мактаб грамматикаси* (School Grammar), *Академик грамматика* (Academic Grammar) каби турларга бўлинади.

¹ Н. А. Gleason. An Introduction to Descriptive Linguistics, New York, 61, pp. 215, 217.

ГРАММАТИКАНИНГ АСОСИЙ БУЛИМЛАРИ

(Main Parts or Branches of Grammar)

Ҳар бир тил оиласи мустақил тиллардан, мустақил тил вариантларидан (масалан, инглиз тили америка варианты, шотландия варианты ва бошқалардан), вариантлар эса шевалардан иборат бўлади. Мустақил тиллар турли аспектлардан: фонетика, грамматика, семантика, лексикология, графика, лингвистик география ва ҳ. к. лардан таркиб топади. Ҳар бир аспект эса ўз навбатида маълум бўлимлардан ташкил топади.

Турли даврларда ёзилган инглиз тили дарсликларида грамматиканинг бўлимлари масаласи қатъий ҳал этилмаган. Айрим традицион грамматика дарсликларида 1) фонетика, фонология, 2) морфология, 3) синтаксис, 4) орфография, 5) диалектология, 6) этимология, 7) просодия ва бошқалар грамматиканинг асосий бўлимлари сифатида берилган.

Кейинги йилларда морфонология ҳам грамматиканинг мустақил бўлими сифатида ўрганилмоқда.

Мамлакатимизда нашр этилаётган грамматика дарсликларида грамматиканинг асосий бўлимларига морфология ва синтаксис киритилмоқда. Ушбу дарслик ҳам шу асосда тузилиб, морфология қисмига тегишли уринларда тилшуносликнинг морфонологик ва сўз яшаш бўлимлари киритилди.

Қуйида, грамматиканинг асосий бўлимлари бўлган морфология, морфонология ва синтаксис устида тўхталиб ўтамиз.

Морфология Морфология (morphology) грекча *morphe* — *шакл, форма* деган маънони, *logos* — *сўз* деган маънони англатиб, сўзларнинг морфологик структурасини, грамматик формалар яшашда морфемаларнинг бир-бирига бўлган муносабатларини, жойлашиш қонунларини (ways of arrangement), парадигма ясовчи формаларнинг ўзаро оппозицияларини, сўз туркумлари ва уларнинг маъносини ўрганади. Морфологияда ўлчов бирлиги морфемадир. Морфологик оппозицияга кўра бирлик формасининг бўлиши учун куплик формасининг бўлиши, ҳозирги замон формасини ажратиш учун ўтган замон формасининг бўлиши шарт. Оддий даража формаси чоғиштирма даража формаси борлиги учун мавжуддир. Умуман олганда тилшунослик фани қарама-қаршиликлар назарияси асосида шаклланади.

Тилларнинг морфологик структурасига биноан, тилшуносликда морфология қуйидаги асосий турларга: а) агглютинатив морфология (agglutinative morphology), б) аналитик морфология (analytical morphology), в) флектив морфология (inflectional morphology)га бўлинади.

Морфонология

Морфонология (morphology) морфология ва фонологияни ўзаро боғлаб, морфемаларнинг фонологик структурасини, уларнинг форма яшаш жараёнида ўзгариши ва вариацияларини, сўз ўзакларидаги унлиларнинг фонетик қонулар асосида ўзгаришини, урғу, оҳанг ва бошқа фонологик белгиларнинг сўз формалари билан алоқасини ўрганади.

Морфонология термини морфема ва фонема сўзларининг ҳаплогик (haplogical) қўшилишидан ясалган. Бу термин **фономорфология** ҳам дейилади.

Морфонология терминининг таърифи ҳақида О. С. Ахманова қуйидагиларни ёзади: «Морфонология морфемалар фонологиясини, яъни морфологик элементларни яшашда ҳар хил фонемаларнинг ишлатилиш принципларини ўрганувчи фандир»¹.

Морфонология илгари грамматика ва фонетика фанларининг айрим қисмларида ўрганиларди. Тилшуносликда дескриптив грамматика пайдо бўлгач, морфонология мустақил ўрганила бошланди.

Тил структурасининг морфонологик анализ қилиш воситаларини ўрганадиган абстракт ярус *морфонемика* дейилади.

Морфонемика фонемика ва морфемика билан алоқадор эканлиги инглиз тилидаги куплик аффиксал морфема-(e) s нинг ўзак морфемага қўшилиши натижасида морфонологик ўзгариш юз бериши мисол бўла олади. Масалан, сўз охиридаги -(e) s фонемасининг уч хил варианты (алломорфи) бор: 1) жарангсиз ундошлардан кейин — [s]: fats, aups; 2) [s, z, t, dʒ] товушларида сўнг [iz] classes, houses, languages, speeches, bushes; 3) бошқа ҳамма ҳолатларда [z] ўқилади: boys, girls names, ва ҳоказо. Бу ўзгаришлар морфонологияда ўрганилади.

Ўзбек тилидаги жўналиш келишиқ қўшимчаси {-га} морфемаси сўз ўзагига қўшилганида турли алломорфларга (Масалан: -га, -қа, -ка) эга бўлади. Бу суффиксдаги — г — фонемаси маълум шароитда г, к ёки қ фонемаси тарзида акс этса-да, бошқа ҳолларда у товушларнинг ҳар бири мустақил фонема ҳисобланади: шаҳарга, тоққа, катакка, ўтлоққа кабилар. Бу сўзларнинг ҳаммасига га морфемаси қўшиляпти. Сўзларнинг охиридаги фонема аффиксал морфемани боғловчи фонема таъсирида ўзгартиради. Аффиксал морфема уч хил алломорф {-га} {-қа} {-ка} дан иборат бўлиб, сўз ўзаги охиридаги фонема бу алломорфлар таъсирида вариантларга бўлинади: $\left\{ \text{То}^{\text{г}}_{\text{к}} \right\}$.

Бундай процесс фақат келишиқ қўшимчаларига эмас, балки морфонологиянинг бошқа категорияларига ҳам хосдир. Масалан, эгалик категориясини ясовчи морфеманинг қўшилиши жараёнида ҳам худди шундай ўзгаришлар содир бўлади: тилак — тилагим, этак — этагим, тароқ — тароғим сўзларида икки томонлама морфонологик

¹ О. С. А х м а н о в а, Фонология, Морфонология, Морфология, Издательство МГУ, 1966, стр. 52.

ўзгарши рўй берапти: 1) аффиксал морфема-им қўшилгач, ўзак морфемалар иккитадан алломорфга эга бўляпти: $\left[\text{Тила } \frac{\text{к}}{\text{г}} \right]$,

$\left[\text{Таро } \frac{\text{к}}{\text{г}} \right]$. 2) сўз ясовчи аффиксал морфема ҳам иккита алломорфдан -қ, -г, -к, -ғ дан ташкил топади. Фонологик ярусда -к ва -г товушлари (кўл, гул сўзларида) икки хил мустақил фонема ҳисобланса-да, морфонологияда функцияси жиҳатидан ўхшашдир. Аффиксал морфема қўшилганида аффиксал морфемадаги биринчи фонема ўзак морфемадаги охири фонемага бўйсунди. Баъзи сўзларда бир хил дистрибуцияда бу ҳол ўзгарисиз қолиши мумкин, масалан:

катак — катакка, катак — катагим, ток — токка, нок — нокка, аммо ток — токим, нок — ноким.

Морфонологик анализ тилнинг лексик ярусини текширишда ҳам катта роль ўйнайди. Чунончи, лексема ва унинг вариантларини ҳамда аллолексларини бир-биридан фарқ қилишда морфологик принципга таянилади. Масалан: шаҳар — шаҳарим — шаҳаримиз шаҳар — шаҳрим — шаҳримиз

Шаҳар лексемаси икки аллолексдан иборат: $\left[\text{Шаҳ } \frac{\text{ар}}{\text{р}} \right]$.

Синтактик парадигматика нуқтаи назаридан шаҳар сўзининг икки хил бирикмада келишини солиштириб кўрамиз.

Масалан: *бу катта шаҳарда,*

бу шаҳри азимда ва бошқалар.

Синтаксис

Синтаксис (syntax) юнонча (syntaxis) *тузиш* сўзидан олинган бўлиб, сўз бирикмалари ва гапларнинг ясалиш усулларини, синтактик формалар бирликларидан англашилган маъноларни ўрғанади. Синтаксисда асосий бирлик сўз бирикмаси ва гап бўлиб, улар синтаксиснинг ўрғаниш объекти ҳамдир.

Сўз туркумлари ва сўз формалари фақат сўз бирикмаларида ва гапларда шаклланиши мумкин. Синтактик конструкциялар эса ўз навбатида сўз туркумлари ва уларнинг формаларидан ташкил топади. Бу жиҳатдан морфология ва синтаксис ўзаро боғлиқдир. Синтаксис морфологияни ўзининг конституенти (иштирокчиси) сифатида ўз ичига олади.

Ҳозирги инглиз тилида синтаксиснинг кўп турлари бўлиб, улардан энг асосийлари қуйидагилардир: 1) актуал синтаксис (actual syntax), 2) катта синтаксис (major syntax), 3) кичик синтаксис (minor syntax), 4) грамматик синтаксис (grammatical syntax), 5) стилистик синтаксис (stylistic syntax) ва бошқалар.

Морфология сингари синтаксиснинг ҳам икки яруси, яъни сўз бирикмаси яруси (phrase level) ва гап яруси (sentence level) бўлиб, ҳар қайси яруснинг ўз текшириш объекти ва вазифалари бор. Ундан ташқари, сўз бирикмалари ва гапни ўрғанишда

синтаксис турли хил анализ методларидан фойдаланади. Синтаксисда гапнинг тўрт хил модели ўрганилади:

- а) гап бўлаклари модели,
- б) Фризнинг дистрибутив модели,
- в) бевосита иштирокчиларга ажратиш модели,
- г) Хомскийнинг трансформацион модели¹.

Морфология ва фонология фанларини ўз ичига олган синтаксис тил иерархиясининг энг иқори яруси ҳисобланганлиги сабабли у категорематик ярус деб аталади. Масалан, ўзбек ва инглиз тилларидаги *Мен кечаги куннинг газетасини олмадим. I haven't got yesterday's newspaper* гапи синтактик тугалланган бўлиб, морфологик ва фонетик бирликларнинг қўшилишидан ясалган.

Синтаксис синтактик бирликларни ўрганади. Синтактик бирликларга гап, сўз бирикмаси ва синтагмалар киради. Буларнинг ҳар бири синтаксиснинг энг катта ва мустақил бўлаги ҳисобланади. Масалан, гапнинг тилшуносликда 300 га яқин таърифи борлигига қарамай, мелоддан аввалги иккинчи асрда яшаган Дионисий Фракийскийнинг, *гап тўла ёки тугал фикр ангелатувчи бирикма ёки конструкциядир* деган таърифи ҳозиргача ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Сўз бирикмалари ва синтагмаларнинг ҳам жуда кўп таърифи бор. Улар ҳақида махсус тўхтаб ўтишни лозим топмадик.

Синтаксис сўзларнинг ўзаро синтак алоқасини ёки муносабатини ўрганади. Бу алоқалар ўз характерига кўра қуйидаги уч гуруҳга: **субординатив, координатив ва предикативга** бўлинади.²

Синтактик муносабат субституция воситасида текшириб кўрилади.

Субординатив (субординация) муносабатида бўлган бирикмада шу бирикманинг функцияси бевосита иштирокчилардан биттасининг функцияси билан боғлиқ бўлади. Яъни *асосий* (head) конституент бутун гуруҳга (бирикма) ўринда кела олади. Иккинчи бевосита иштирокчи *адъюнк* (adjunct) деб аталиб, унинг маъноси бутун гуруҳга маъносига мос келмайди.

Субординатив муносабат асосида ясалган бирикмалар *субординатив ёки модификацион бирикмалар* дейилади.³ Бу бирикмаларнинг иштирокчиларидан бири иккинчисини аниқлаб келади. Улар камида икки қисмдан иборат бўлиб, биричиси *аниқловчи* (modifier) ёки *қўшилиб келувчи қисм* (adjunct), иккинчиси *аниқланувчи ёки асосий* (head) қисм ҳисобланади. Масалан:

¹ Л. С. Бархударов. Структура простого предложения современного английского языка, М., 1966, стр. 15-16.

² Л. С. Бархударов. Уша асар, 34-42-бетлар.

³ Francis. The Structure of American English, New York, 1958, pp. 292 ff.

инглизча:

red pencil
sweet apple
clever man

ўзбекча:

қизиқ китоб
қийин масала
катта шаҳар

Бу бирикмалар О. Есперсен термини билан айтганда ўзаро кснкционал (junctional) муносабатдадир, яъни уларнинг бевосита иштирокчилари ўртасида предикатив алоқа йўқ. Қуйидаги мисолда текшириш субституциясини (substitution test) ишлатиб кўрамиз:

Инглизча: A clever man spoke→A man spoke.

Ўзбекча: Қизиқ китоб ўқидим→Китоб ўқидим.

Субординатив муносабатдаги группада феъллар ўтимли бўлса, биз у бирикмаларни объектли ёки комплементатив бирикма деб атаймиз. Объектли ёки комплементатив бирикма дегаанда кесим ва тўлдирувчидан иборат бўлган бирикма тушунилади:

инглизча:

to buy books
to eat apples
to grow cotton

ўзбекча:

қўшиқ айтмоқ
китоб ўқимоқ
шахмат ўйнамоқ

Ҳозирги англиз тилида тўлдирувчи маъносидаги объект (object) ўрнига кўпроқ комплемент (complement) сўзи ишлатилаётганлиги сабабли бу бирикмалар комплементли бирикмалар деб ҳам юритилади.

Координатив (координация coordination) муносабатидаги бирикмада бирикма функцияси ҳар бир иштирокчининг функциясига мос келади. Координатив бирикма иккита тенг иштирокчидан ташкил топади:

инглизча:

boys and girls,
come and see,
black and white

ўзбекча:

кун ва тун
яхши ва ёмон

Координатив бирикмалар иштирокида тузилган гаплар иккита мустақил гапнинг трансформацион бирикувидан иборатдир. Масалан: Boys and girls came:

Boys and girls came:

Boys came | → Boys came and girls came →

Girls came |
Boys and girls came.

Кунлар ва тунлар ўтди гапи қуйидаги гаплардан ташкил топган:

Кунлар ўтди |
Тунлар ўтди | → Кунлар ўтди ва тунлар ўтди →

Кунлар ва тунлар ўтди.

Предикатив (предикация predication) муносабатидаги бирикманинг умумий функцияси ҳар қайси бевосита иштирокчи аниқлашган маънодан фарқ қилади.

Предикативли бирикмалардаги иштирокчилар эга ва кесимдан иборат бўлиб, улардан гап тузилади.

инглизча:

ўзбекча:

Students came.

Кун чиқди.

We sang.

Пахта очилди.

Предикатив муносабатдаги бирикмалар нексусли алоқада бўлади.

Демак, морфология мавҳумлашган формал белгилар билан тил системасини таҳлил қилади, синтаксис эса маълум моделга солинган конструкция ва гапларни ўрганади. Сўзлар ва сўз формалари, конструкциялар ва гаплар сопи беҳисоб бўлса-да, улар маълум моделлар асосида ишлатилади. Аммо шунинг эса тутиш керакки, ҳар қандай грамматик туғри модель (конструкция ёки конфигурация, гап ва бошқалар) ҳам тилда семантик жиҳатдан туғри тузилган бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳар бир грамматик бирлик ҳам семантик, ҳам грамматик жиҳатдан туғри тузилган бўлиши керак.

ПАРАДИГМАТИКА ВА СИНТАГМАТИКА

(Paradigmatic and Syntagmatic Relations)

Контекст ёки гапда тилнинг турли бирликлари, масалан: фонема, морфема, сўз, сўз бирикмалари, гап ва бошқалар иштирок этади. Улар бир-бири билан парадигматик ва синтагматик алоқада бўлади.

Синтагматик ва парадигматик алоқа илмий адабиётда синтагматика ва парадигматика деб қўлланилади.

Бу термин грамматик маъно ва грамматик формани ўрганишдаги тилнинг узлуксизлиги (linearity) ва системалилигини акс эттиради. Парадигма деганда сўзларнинг морфологик формалари мажмуи, морфемик вариантлар системаси тушунилади.

Парадигматика сўз формаларининг парадигматик бирлиги бўлиб, тил бирликлари системасини қарама-қарши қуйиш жараёнидир.

Парадигматик алоқа парадигмага кирувчи сўз формалари асосида ифодаланadi.

Сўз формаларини моделлаштириш техникаси парадигма во-сitasида амалга оширилади. Сўзларнинг категориал формалари парадигматик моделлар асосида ўзгаради.

Морфологик аффиксли сўз туркумларининг, яъни отлар, сифатлар, феълларнинг махсус парадигмалари бор. Масалан, инглиз тилидаги икки хил сўз туркумига мансуб сўзни олиб кўрайлик.¹

man	ride
men	rides
man's	rode
men's	ridden
	riding

Юқоридаги мисолда отларнинг тўртта ва феълларнинг эса бешта парадигматик формаси борлиги кўришиб турибди.

Ҳар бир парадигманинг ўз системаси бор. Отлар парадигмаси феъллар парадигмасидан фарқ қилади. От ва феъллар парадигмаси махсус аффиксларни сўз негизига қўшиш билан ясади.

Грамматика парадигматик формаларни абстрактлаштиради. Уларда сўз негизларига қўшиладиган флексиялар, яъни морфемалар шартли белгилар билан кўрсатилади, масалан:

Отларда

- [— Z₁] — куплик морфемаси,
- [— Z₂] — эгалик келишиги морфемаси.

Феълларда

- [— Z₃] — учинчи шахс бирлигидаги ҳозирги замон морфемаси,
- [— D₁] — ўтган замон формасини ясовчи морфема,
- [— D₂] — II сифатдош формасини ясовчи морфема,
- [— I_η₃] — I сифатдош формасини ясовчи морфема ва ҳоказо.

Ўзбек тилида ҳам сўзлар парадигматик группаларга бўлинади. Аммо ўзбек тилидаги отлар парадигмаси инглиз тилидаги отларникига қараганда бошқачароқдир. Чунки ўзбек тилида эгалик қўшимчалари ҳам, махсус категориал морфемалар каби, отларда қўшимча парадигма ҳосил қилади. Мисол учун эгалик қўшимчаларисиз ва эгалик қўшимчалари иштирокида келган парадигмаларни кўриб чиқайлик:

¹ Мисоллар Г л и с он асаридан олинди: Н. А. Gleason, Ibid, p. 95 ff.

1)

ручка	ручка—ручкалар
қалам	қалам—қаламлар
ручка- <i>м</i>	ручка- <i>миз</i> , ручкалар- <i>имиз</i>
қалам- <i>им</i>	қалами- <i>миз</i> , қаламлар- <i>имиз</i>
ручка- <i>нг</i>	ручка- <i>нгиз</i> , ручкалар- <i>ингиз</i>
қалам- <i>инг</i>	қалам- <i>имиз</i> , қаламлар- <i>ингиз</i>
ручка- <i>си</i>	ручка- <i>си</i> , ручка- <i>лар-и</i>
қалам- <i>и</i>	қалам- <i>и</i> , қаламлар- <i>и</i>

2)

қалам	қалам-лар
қалам-нинг	қалам-лар-нинг
қалам-ни	қалам-лар-ни
қалам-га	қалам-лар-га
қалам-да	қалам-лар-да
қалам-дан	қалам-лар-дан

Биринчи ва иккинчи кичик парадигмаларни бир-бири билан қўшсак, отларнинг тула парадигмаси вужудга келади. Аммо *м* ва *им*; *и* ва *си* суффикслари битта эгалик морфемасининг алломорфлари бўлганлиги сабабли биз қалам сўзининг парадигмасинигина мисол тарзида кўриб чиқамиз. Ўзбек тилида бу парадигманинг ҳажми жуда катталашиб кетади:

қалам	қалам-лар
қалам- <i>им</i>	қалам-лар- <i>им</i>
қалам- <i>им-нинг</i>	қалам-лар- <i>им-нинг</i>
қалам- <i>инг-нинг</i>	қалам-лар- <i>инг-нинг</i>
қалам- <i>и-нинг</i>	қалам-лар- <i>и-нинг</i>
қалам- <i>ни</i>	қалам-лар- <i>ни</i>
қалам- <i>им-ни</i>	қалам-лар- <i>им-ни</i>
қалам- <i>инг-ни</i>	қалам-лар- <i>инг-ни</i>
қалам- <i>и-ни</i>	қалам-лар- <i>и-ни</i>
қалам- <i>га</i>	қалам-лар- <i>га</i>
қалам- <i>им-га</i>	қалам-лар- <i>им-га</i>
қалам- <i>инг-га</i>	қалам-лар- <i>инг-га</i>
қалам- <i>и-га</i>	қалам-лар- <i>и-га</i>
қалам- <i>да</i>	қалам-лар- <i>да</i>
қалам- <i>им-да</i>	қалам-лар- <i>им-да</i>
қалам- <i>инг-да</i>	қалам-лар- <i>инг-да</i>
қалам- <i>и-да</i>	қалам-лар- <i>и-да</i>
қалам- <i>дан</i>	қалам-лар- <i>дан</i>
қалам- <i>им-дан</i>	қалам-лар- <i>им-дан</i>
қалам- <i>инг-дан</i>	қалам-лар- <i>инг-дан</i>
қалам- <i>и-дан</i>	қалам-лар- <i>и-дан</i>

Бу формалар ҳам от парадигмасининг шаклини тўла акс эттирмайди, чунки юқоридаги парадигмада эгалик қўшимчасининг кўплик формаси келтирилмаган. Тўла парадигмани кўрсатиш учун

қалам-**имиз**
қалам-(лар)-**имиз**
қалам-(лар)-**ингиз**

қалам-(лар)-**и** формаларини ҳам тўла ёзиб чиқиш керак бўлар эди и, у ҳолда парадигмалар руйҳати жуда катта бўлиб кетарди. Шу сабабли кичик парадигмаларни кўрсатиш билан чекландик.

Морфологик категория формаларининг ривожланган ёки ривожланмаганлиги ҳам парадигманинг хусусиятига қараб аниқланади. Масалан, инглизча ва ўзбекча сўзларнинг 28-29-бетлардаги парадигмаларини солиштирсак, ўзбек тилидаги парадигматик формалар ёки парадигма иштирокчилари (constituent) сони инглиз тилидагидан кўплиги равшан бўлади. Бундан ташқари, ўзбек тилида парадигматик формаларни яшашнинг ўзига хос хусусиятлари бор.

1. Инглиз тилида қадимги даврдан сақланиб келган ички флексия қолдиғи таъсирида кўплик категориясини ясовчи морфеманинг бир неча алломорфлари мавжуддир. Масалан:

a) [— Z, — S, — IZ] — (e) s суффикси ёрдамида: boy — boys, book — books, glass — glasses,

b) — en суффикси ёрдамида. ox — oxen,

c) [æ — e] man — men,

[u — i:] foot — feet,

[au — ai] mouse — mice

d) ноль аффиксли алломорф ёрдамида:

sheep — қўй — sheep қўйлар

Юқорида кўрсатилган морфемага латин ва грек тилларидан кириб келган кўплик формани ясовчи суффиксларни ҳам қўшсак, алломорфлар сони ортади:

datum — data

index — indices

2. Ўзбек тилида от ва олмошларнинг парадигмалари бир хил келишиқ қўшимчаси иштирокида ясалади:

одам-	мен-
одам нанг	мен нинг
одам ни	мен ни
одам га	мен га
одам да	мен да
одам дан	мен дан

Парадигманинг изоморф турларига қуйидагилар қиради:

1) кўплик формасини ясовчи морфема узакка қўшилади, масалан: $boy + s = boys$; бола + *лар* = болалар.

2) айрим олмошларнинг кўплиги супплетив усулда ясалди: we . мен — биз ва бошқалар.

Парадигма сўз формаларининг ўзаро оппозициясини ўрганиши туфайли морфологиянинг объекти ҳисобланади.

Синтагматика нутқ жараёнининг синтагмаларга бўлиниши ёки тил бирликларининг ўзаро узлуксиз (linear) алоқасидир. Синтагматикада сўз формалари маълум вақт ичида бириг-кетин келади. Синтагматика синтаксисда ўрганилади.

Парадигматикада сўз формаларининг вертикал, яъни паства қараб ўсиши синтагматик бирликда эса горизонтал, яъни бириг-кетин келиши ўрганилади. Вертикал чизиқ парадигматиканинг белгиси, горизонтал чизиқ эса синтагматиканинг белгисидир¹.

П	мен — иш + га — кет + яп + ман
а	
р	сен — иш + га — кет + яп + сан
а	
д	у — иш + га — кет + яп + ти
и	
г	биз — иш + га — кет + яп + миз
м	
а	сиз — иш + га — кет + яп + сиз
т	
и	улар — иш + га — кет + яп + ти
к	
а	

синтагматика

П	I — work — at a plant
а	
р	he — work + s — at a plant
а	
д	she — work + s — at a plant
и	
г	we — work — at a plant
м	
а	you — work — at a plant
т	
и	they — work — at a plant
к	
а	

синтагматика

¹ Вертикал ва горизонтал чизиқ (ўқ) лар воситасида парадигматика ва синтагматикани ифодалашда Ю. С. Степанов системасидан фойдаланилди: Ю. С. Степанов, Основы языкознания. М., 1966.

Парадигматика ва синтагматиканинг семантика билан ўзаро алоқадорлигини қуйидаги мисолда кўриш мумкин. Масалан: *бир килограмм ун* десак, бу бирикмадаги сўзлар билан семантик алоқага кира оладиган *икки, ўн, юз, грамм, пуд, центнер, тонна, бугдой, шולי* каби сўзларни эслаймиз.

бир	килограмм	ун
икки	пуд	бугдой
ўн	центнер	шולי
юз	тонна	пахта
минг	грамм	цемент
ва бошқалар	ва бошқалар	ва бошқалар

Ўзун сўзини талаффуз этсак ҳам, ёзсак ҳам у билан парадигматик ва синтагматик алоқаларда бўла оладиган сўзлар эга келиши мумкин.

Бу хусусият ҳамма тилларга хос бўлганлиги учун биз ундан тиллар системасини таққослашда фойдалана оламиз.

Одатда парадигматик алоқадаги сўзлар юқоридан пастга қараб ёзилади (up-to-down writing), синтагматик алоқадаги сўзлар эса чапдан ўнгга қараб ёзилади (left-to-right writing). Аммо араб ва яҳудий тиллари синтагматик алоқани ўнгдан чапга қараб ёзиш (right-to-left writing) йули билан кўрсатиш мумкин.

ГРАММАТИКАНИНГ ИФОДА ВА МАЗМУН ПЛАНЛАРИ БИЛАН АЛОҚАСИ

Тилшунослик фани тил яруслари бирликларини ўрганишда иккита лингвистик пландан фойдаланади:

- а) ифода плани (expression-plane),
- б) мазмун плани (content-plane).

Ифода плани тил иерархиясининг ҳар хил яруслари бирликларидан ташкил топиб, асосан фонемалар, сўз бирликлари ва ҳоказолар билан ифодаланиши мумкин.

Мазмун плани ифода плани бирликларининг маъносидан ташкил топган бўлиб, бу план иштирокчилари икки хил маънога, яъни лексик ва грамматик маънога эга бўлади. Лексик маъно конкрет предметни англатиб, асосан семантика фанининг ўрганиш объекти ҳисобланади. Грамматик маъно эса лексик маъно билан чамбарчас боғланган бўлиб, асосан грамматика томонидан ўрганилади. Аммо шуни айтиб ўтиш керакки, иккала маънони ҳам бир-биридан ажратиш бўлмайди, чунки бирининг булиши учун иккинчисининг бўлиши шартдир.

Ҳозирги замон структурал тилшунослигида ифода ва мазмун планини англатадиган бирликлар қуйидагича абстрактлаштирилади: ифода плани узлуксиз, алоҳида бирликлар (фонемалар).

нинг биринчи, иккинчи ва учинчи даражали комплексларидан, мазмун плани эса алоҳида бирликлар (морфемалар, лексемалар) ва синтаксемалардан ташкил топади.

Агар морфема шу иккала план асосида таърифланса, уни тилнинг энг кичик икки планли бирлиги дейиш мумкин.¹

Морфеманинг ифода плани фонемаларнинг мунтазам ёки кетма-кет қўшилишидан, мазмун плани эса алломорфлар маъносидан ташкил топади. Масалан: *пахтакорларга* сўзи 13 та товушдан иборат бўлиб, тўртта морфемага бўлинади: *пахта + кор + лар + га*. Бунда фонемаларнинг кетма-кет қўшилиши натижасида ифода плани ҳосил бўлган. Морфемаларнинг ифода плани ҳам худди шундай ҳосил бўлади.

ГРАММАТИКАНИ ТАДҚИҚ ЭТИШДАГИ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДЛАР

Ҳозирги тилшунослик фанида тил системасини тадқиқ этишининг бир неча хил методлари бор. Математика ва формал логика фанларининг бу методлардан фойдаланиб ўтказган тадқиқотларини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин.² Ҳозирги даврда мазкур методларнинг бир неча тури мавжуд. Грамматик ярусни инвентарлаштиришда америка дескриптив лингвистикаси фойдаланаётган методлар асосан қуйидагилардир:

1) дистрибутив анализ (Distributional Analysis) методи;

2) бевосита иштирокчиларга ажратиш (Immediate Constituents-IC) методи;

3) трансформацион анализ (Transformational Analysis) методи;

4) субституция (substitution) методи ва бошқалар.

Юқоридаги методларнинг деярли барчаси грамматикани тадқиқ этишда қўлланилади. Морфемик анализ кўпроқ грамматиканинг морфология қисмида ишлатилиб, трансформация, бевосита иштирокчиларни топиш ва субституция методлари эса синтаксисда қўлланилади.

Дистрибуция ва дистрибутив анализ методи

Фонемалар, морфемалар ва сўзлар бир-бири билан турли усулда бирикади. Аммо уларнинг бундай бирикиши маълум лингвистик қонунга бўйсунди. Тил бирликларининг катта ёки кичиклигидан қатъи назар уларнинг нутқ жараёнидаги синтагматик жойлашиш усули, ишлатилиш тартиби, йиғиндиси, яъни

¹ Эденек Ф. Олявернус. Проблемы современной лингвистики. Прага, 1967 стр. 35.

² Бу ҳақда муфассалроқ қаранг: В. А. Звигенцев. Современные направления в типологическом изучении языков. Новое в Лингвистике, Выпуск III, М., 1963, стр. 16

бир ҳолатда ишлатиладиган элементнинг иккинчи ҳолат билан алоқадор бўлиши дистрибуция дейилади. Дистрибуция тил иерархиясининг ҳамма яруслари билан алоқага киришади. Морфологик ва синтактик дистрибуция тилдаги энг кичик бирлик (фонема)ларнинг ўзаро жойлашув муносабатларини, фонологик дистрибуция, морфема ва сўзларнинг контекстда жойлашиш қонуниятини ўрганеди. Фонологик дистрибуция грамматик дистрибуцияга нисбатан мукамалроқ ишланган. Морфология ва синтаксиснинг дистрибутив анализи ҳеч бир тилда ҳам ҳанузгача тўла ишланмаган. Дистрибуция тилшуносликка математика фанидан кириб келган.

Дистрибутив методнинг морфологияда қўлланилиши тил системасини морфологик сегментларга ажратиш процесси билан боғлиқдир. Дистрибутив методда биринчи процесс тил системасини инвентарлаш ёки анализи қилишдир. Текстдаги ҳар бир морфологик элементнинг бошқа морфологик бирликлардан фарқини тушуниш муҳим аҳамиятга эга.

Дистрибуциянинг турлари

Дистрибуциянинг учта асосий тури бор:
 1) Қўшимча дистрибуция (Complementary Distribution), 2) Контраст дистрибуция (Contrastive Distribution), 3) Эркин алмашиниш дистрибуцияси (Free Variation).

Сўзларнинг ўзаро турли дистрибуция алоқалари сўз ёки морфеманинг ўрни алмаштирилганда маъноси ўзгариши ёки ўзгармаслигидан иборат.

Кўшимча дистрибуция

Икки лингвистик бирлик (фонема, морфема ва ҳоказолар) бир хил муҳитда учрамаса қўшимча дистрибуция ҳодисаси содир бўлади.

Бу дистрибуция фонологияда аллофонларни, грамматикада эса алломорфларни аниқлаш процесси билан алоқадордир. Масалан, инглиз тилида феълнинг ўтган замон формаси **-ed** морфемаси ёрдамида ясалади. **-ed** суффикси ўқилишининг уч хил варианты бор: [-t, -d, -id].

Жарангсиз ундошлардан сўнг [-t]: worked, talked, passed, [-t] ёки [-d] фонемасилан сўнг [-id] wanted, heated, balded деб ўқилади.

Бошқа ҳолларда [-d] деб талаффуз этилади: studied, occurred, told, etc.

Бу учала алломорфнинг махсус бирикиш қонуни ва ўрни бор. Уларнинг бири ўрнида иккинчиси ишлатилмайди, шунинг учун ҳам уларни қўшимча дистрибуциядаги элементлар деб атаймиз.

Ўзбек тилида ҳам феълларнинг ўтган замон формасини ясовчи **-ди** морфемаси икки хил тарзда бирикади: а) агар **-ди** морфемаси жарангсиз ундошдан кейин келса, **-ти** деб талаффуз этилади: ўтди, ўқитди, б) бошқа ҳолларда ёзилганидек, яъни **-ди** деб талаффуз қилинади: юборди, ўтирди, ўқиди, ёзди, келмади каби.

{-ган} морфемасининг ёзган, эккан, юққан каби сўзлардаги -ган, -кан, -қан алломорфлари ҳам қўшимча дистрибуцияга мансубдир. Каузатив форма ясовчи морфема алломорфлари: -тир, -дир, -ир, -ғир, -ар, -ор, -қаз, -газ ва бошқалар ҳам бунга мисол бўла олади.

Икки ёки ундан ортиқ лингвистик бирликнинг контраст дистрибуция бир хил вазиятда қўлланилиб турли маънони ифодалаши контраст дистрибуция дейилади.

Контраст дистрибуцияни аниқлашда ҳам аввал фонологик ва морфологик бирликлар ажратилиб, кейин уларнинг дистрибутив ўрни белгиланади. Контраст дистрибуцияда турли морфемалар иштирок этади. Масалан: шахс оти ясовчи -ег морфемаси сифатдош формасини ясовчи -ing морфемасидан фарқ қилганлиги учун улар бир хил ўзакка қўшилишидан қатъи назар контраст дистрибуция деб аталади: She is dancing. She is a dancer. Ўзбек тилида эса У театрға кетди ва У театрда жумлаларидаги -га, -да морфлари контраст дистрибуцияга мисол бўла олади.

Эркин алмашиниш дистрибуцияси Тил бирликлари бир хил вазиятда ишлатилса ҳам маъноси ўзгармаслиги эркин алмашиниш дистрибуцияси деб аталади.

Эркин алмашиниш дистрибуцияси асосан сўз ва морфемаларнинг вариантлари ёки синонимиясини ўрганади. Масалан, кишилар номи билан қўлланиладиган -s суффиксли ёки of предлогли бирикмани олайлик. John's book, the book of John ёки toward — towards.

Ўзбек тилида қуйидаги мисолларни кўрсатиш мумкин: *новвой* — *нонпаз*, *зичлашмоқ* — *зичланмоқ*, *тавозе* — *тавози* — *тавозу*.

Дистрибутив грамматика — грамматик элементларнинг ўзаро муносабати, контекстдаги вазиятга кўра вариантларга ажратиши ва мазмун плани билан алоқаларини ўрганади.

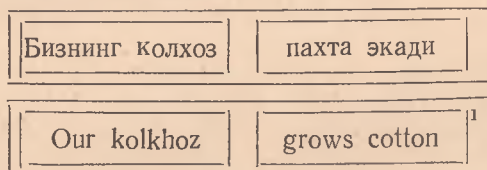
БЕВОСИТА ИШТИРОҚЧИЛАРГА АЖРАТИШ

(Immediate Constituents IC)

Тилнинг синтактик ярусини анализ қилишда дескриптив лингвистикадаги *бевосита иштирокчиларга ажратиш методи* кенг қўлланилади. Узлуксиз ёки бевосита боғланган иккита синтактик, лексик ёки морфологик бирлик *бевосита иштирокчилар (БИ)* деб аталади. Бу иштирокчиларни топиш процесси *бевосита иштирокчиларни аниқлаш анализи* дейилади.

Бевосита иштирокчиларга ажратиш анализи асосан юқори ярусдаги синтактик бирликлардан бошланиб, пастга қараб давом эттирилади.

Масалан, бирор гапни бевосита иштирокчиларга ажратиш керак бўлса, унинг неча элементдан иборатлигига қарамай, уни аввал иккита энг яқин бўлакка, бу бўлаklarнинг ҳар бирини яна иккига, бу бўлаklarни ҳам яна иккига бўлинади. Охирги иккита бевосита иштирокчи аниқлангунча анализ шу тартибда давом эттирилади. Бевосита иштирокчига бўлинмайдиган энг охирги бўлак *охирги иштирокчи* (ultimate constituent) дейилади. Бу процессни синтактик ярус бирликлари билан тугатса бўлади, аммо уни яна давом эттириш, яъни сўзлардан ташкил топган бевосита иштирокчиларни морфологик ярусда морфемаларга ажратиш мумкин. Гапни бевосита иштирокчиларга ажратишда дарахтсимон диаграммадан фойдаланилади. Гап бутун бир дарахт бўлса унинг бевосита иштирокчилари жуфт-жуфт, дихотомик «шохлавилавери» Бунга *синтактик шохчаланиш процесси* (the derivation tree diagram) дейилади. Аммо дарахтсимон диаграмма бирдан-бир усул эмас албатта. Уни вертикал чизиқлар, тўрт бурчакли қутичалар (Chinese boxes «хитой қутичалари»), тагига чизиш усули, «қандилсимон» диаграмма (Sandalabra diagram) лар билан ҳам ифодалаш мумкин. Масалан:

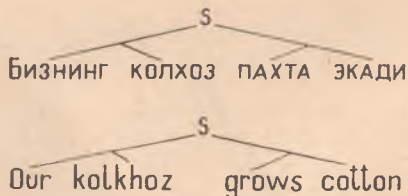
Бизнинг колхоз пахта экади

Our kolkhoz grows cotton

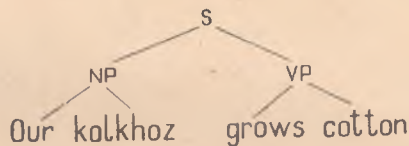
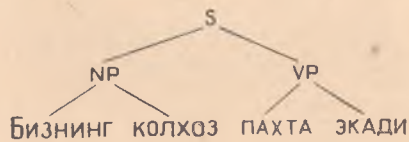
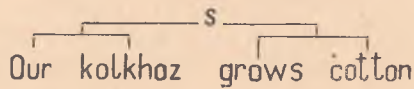
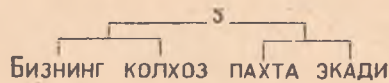
Бизнинг || колхоз | пахта || экади.

Our || kolkhoz | grows || cotton.

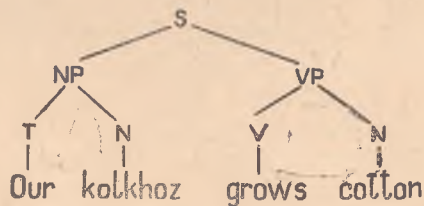
Аммо тил системасини баён этишда фойдаланиладиган энг қулай диаграмма дарахтсимон диаграммдир.

¹ Колхоз сўзи икки хил таржима қилинади: collective farm (тўлиқ форма). kolkhoz (қисқартирилган форма).

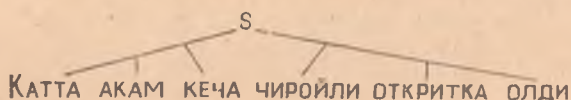
Юқоридаги гапларни қуйидагича схемалаштириш мумкин.

Қатта акам кеча чиройли откритка олди гапини бевосита иштирокчиларга ажратиб кўрайлик.

Агар анализ морфологик ярусда ҳам давом этирилса, ҳар қайси сўз яна морфемаларга ажратилади:

Формаллаштириб қайта ёзиш системаси (rewrite system), қўлланилса, бу гап қуйидагича бўлади:

- 1) $S \rightarrow NP + VP$
- 2) $NP \rightarrow A + N$
- 3) $VP \rightarrow Adv + NP + Vtr$
- 4) $NP \rightarrow A + N$

Тилшуносликда асосан $VP \rightarrow Vtr + NP + Adv$ структураси қўлланилади. Бу структура туркий тилларга хос бўлмагани учун унинг жойлашиш тартиби ўзгартирилди.

Бевосита иштирокчилар бутун конструкциялардан, сўзлардан ва ниҳоят морфемалардан ташкил топади. Бу ҳол бевосита иштирокчиларга ажратиладиган гапларнинг катта-кичиклигига боғлиқдир. Масалан, NP бирикмасининг ўзи бир неча бўлакдан ёки битта сўздан, VP бирикмаси эса битта феълдан ёки феълнинг отга ва бошқа сўз туркумларига қўшилишидан иборат бўлади. Масалан, Ю. Найда unfriendly сўзини бевосита иштирокчиларга қуйидагича бўлади: [ən frendli]

Ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусияти бор. Сўз бирикмаларни, гаплар ва морфемик бирикишлар ҳар бир тилда турлича бўлгани учун бевосита иштирокчилар ҳам турлича бўлади. Инглиз тилида бу масала анча урганган, аммо ўзбек тили системасида бу жиҳатдан ҳали кўп иш қилинмаган. Шу сабабли ҳам инглиз ва ўзбек тиллари системасини бир-бирига қиёс қилишда БИ

¹ E. Nida, Ibid. p. 93

методидан фойдаланиш ва формал бўлакларга ажратишдаги изоморфизм ва алломорфизмни топиш жуда муҳим.

БИ методи тил структурасини анализ қилишнинг муқаммал методи эмас, албатта. Унинг айрим камчиликлари бўлиб, уларни трансформацион анализ тўлдиради.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВА ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕТОДИ

Асосий ядро структура (nuclear structure)га таяниб иккиламчи структура ёки намуна ташлаш (selection) усули трансформация дейилади. Бу метод гапнинг маъно ва формал структураларининг ўзаро муносабати заминида содир бўлади.

Гапнинг ички ва юзаки структура-лари (Deep and Surface Structures) Ҳар бир гапнинг ички (маъно бирлигини ифодаловчи) юзаки (формал) структураси бор. Ички структура юзаки структуранинг турли трансформацион вариантлари воситасида ифодалайди. Дескриптив лингвистикада қўлланилган маънони, юзаки структура эса гапнинг ташқи, формал тузилишини ифодалайди.¹ Ички структура гапнинг умумий абстракт маъноси бўлиб, у физик сигналлар воситасида ифодаланмайди. Юзаки структурада маъно маълум физик сигналлар воситасида ифодаланмайди. Ички структурани юзаки структура ва унинг трансформацион вариантлари иштирокида баён этилади. Трансформацион вариантларнинг структурасига қайта таъсири икки хил бўлиши мумкин. Биричидан, юзаки структурадаги трансформация ички структурани ўзгартиради. Дарак гапларни сўроқ гапларга, бўлишли гапларни бўлишсиз гапларга трансформация қилиш бунга яққол мисол бўла олади. Иккинчидан, юзаки структурадаги ўзгариш ички структурани сақлаган ҳолда амалга оширилади. Масалан, гапдаги феълларнинг инкор формаларини қисқача ифода этиш билан, актив ҳамда пассив трансформация ва шунга ўхшаш усуллар билан амалга оширилади.

Актив ва пассив трансформациянинг ички структураси бир кўринишда, юзаки структураси эса икки хил кўринишда бўлади. Масалан:

Karim wrote a letter → A letter was written by Karim.

Карим хат ёзди → Хат Карим томонидан ёзилди.

Бу мисолда иккала тилдаги гапларнинг юзаки структурасида ўзгариш бўлди: 1) англиз тилида феъл формаси ўзгарди, 2) пассив формада предлог қўшилди; ўзбек тилида эса предлог маъ-

¹ . . . the meaning of a sentence is conveyed by its deep structure the form of a sentence is given by its surface structure (Roderick A. Jacobs, Peter S. Rosenbaum, Paul M. Postal. English Transformational Grammar, Massachusetts, London, 1968, p. 18).

носига синоним бўлган *томонидан* сўзи қўшилди. Натижада ҳар иккала тилда ҳам грамматик маъно ўзгарди.

Трансформация турлари

Гапнинг ички маъно структурасини юзаки структура томонидан тўғри акс этиришга, трансформация қилинадиган ядро гапларнинг содда ёки қўшма гап бўлишига қараб, трансформация ҳар хил бўлади:

- а) содда гап структурасини сақлаган трансформация;
- б) содда гапларни номиналлашган сўз бирикмасига айлантурувчи трансформация;
- в) содда гапларни қўшма гапларга айлантурувчи трансформация.¹

Трансформацияни амалга оширишда **адъюнкция** (adjunction), **субституция** (substitution) ва **тушириб қолдириш** (deletion) усулларидан фойдаланилади.

Трансформация процесси Трансформация процесси асосини *ядро гаплар* деб аталувчи конструкциялар (kernal structures) ташкил этади. Бу конструкциялар энг кичик ёки синтаксисдаги энг содда гаплардан иборат. Масалан: тилшунослар инглиз тилидаги энг кичик ядро конструкциялар² (kernal structures) сифатида қуйидагиларни беради:

- N V (Bill sang)
- N VN (Bill loves Ann)
- ← N V pN (Bill looked at Ann)
- N is N (Bill is a pilot)
- N is pN (Bill is in the cabin)
- D is A (Ann is beautiful)
- N is D (Bill is off)

Энг кичик ядро конструкциялар модели ҳар бир иштирокчини аниқлаб келадиган сузлар ҳисобига кенгайиб боради.

Бевосита иштирокчиларга ажратиш методи дистрибуцион методдан афзал бўлганидек, трансформация методи бевосита иштирокчиларга ажратиш методидан афзалроқдир. Трансформация методи ёрдамида ҳар бир конструкция ёки гапнинг ҳосилавий тарихини топиш мумкин. Ҳосилавий (derivational) тарих муайян конструкция ёки гапнинг ривожланиш тарихи эмас албатта.³ У анализ қилинаётган бирликнинг бошқа структуралар билан алоқасини, бошқа ўзаро алоқалар бирликлар ўртасида тутган ўрнини кўрсатади ва ҳоказо. Трансформация воситасида

¹ N. F. Irteneva, A. P. Shapkin, M. Y. Blokh. The Structure of the English Sentence. Moscow, 1969, p. 31 ff.

² З. С. Хэррис. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре «Новое в лингвистике», Вып. II, М., 1962. Л. С. Бархударов. Структура простого предложения современного английского языка. М., 1966, стр. 26.

³ Л. С. Бархударов. Уша асар, 25-бет.

қўлланилаётган конструкцияларнинг бошқа конструкциялар билан алоқадорлигини аниқлаш айрим сўз бирликларида рўй берадиган семантик чигалликларни ечишда жуда қўл келади. Бундай чигалликлар ҳамма тилларда бўлса-да, морфологик маркерлари яхши ривожланмаган тилларда кўпроқ учрайди. Масалан, инглиз тилининг тарихий тараққиёти даврида махсус аффиксал морфемалар қисқариб кетганлиги сабабли ҳозирги инглиз тилида кўпгина грамматик категориялар синтетик йўл билан ясалмайди.

Бевосита иштирокчиларга ажратиш методининг асосий камчилиги конструкциянинг ички ва юзаки структураси ўртасидаги муносабатни ифодаловчи қўшимча ҳосилавий (гап маъносини очиб берадиган махсус ёрдамчи) структураларни ясай олмаслигидир. Масалан, трансформация методи билан шуғулланувчи мутахассисларнинг кўпгина ҳинд-европа тилларига хос бўлган традицион мисоли субъектив ва объектив қаратқич келишиги (Subjective and Objective Genitive) формасига мос инглизча предлогли бирикма конструкциясини олиб кўрайлик. The love of friends Бу конструкция икки хил маънони: а) *дўстлар ва ўртоқларнинг (меҳри) муҳаббатини*, яъни бирор шахсни ўртоқлари яхши кўришини; б) *дўстлар ва ўртоқларга бўлган меҳр-оқибатни*, яъни бирор шахснинг ўз ўртоқларини яхши кўришини билдиради. Агар шу фикрлар феъл ёрдамида ифодаланадиган бўлса, биринчиси, *уни ўртоқлари яхши кўришади* деган маънони иккинчиси эса ўртоқларини у яхши кўради деган маънони англатади. Шу тартибда The hatred of the enemy конструкциясидан: 1) *душман нафрати*; 2) *душманга нафрат*, (яъни а) *у душманни ёмон кўради*, б) *душман уни ёмон кўради*) маънолари англашилади. Рус тилидан С. К. Шаумян келтирган мисолни солиштириб кўрамиз: *Приглашение писателя* гапидаги синтактик алоқада ҳам омонини ҳодисаси мавжуд. Бу гапни: а) *ёзувчининг таклифи*, б) *ёзувчининг таклиф этилиши тарзида* икки хил тушунилади. Иккинчи гапда *ёзувчи* объектлик (objective) муносабатда, биринчисидан, субъектлик (subjective) муносабатда. Бу ҳодиса рус тилида яққол акс этмаган, чунки отлашган феълда нисбат формасини ифодаловчи суффикс ишлатилмаган. Шу сабабли қаратқич келишигидаги от иккига ажратилади:

- G₁ = приглашение (таклиф, таклиф этиш),
 G₂ = приглашение (таклиф этилиш).

Ўзбек тилида бундай ҳоллар инглиз ва рус тилларидагига нисбатан камроқ учрайди. Бунинг сабаби, биринчидан, ўзбек тилида келишик қўшимчаларининг яхши тараққий этганлиги, иккинчидан, феъллар отлашганда нисбат формасини ясовчи суффиксларнинг сақланиб қолганлигидадир. Шунга қарамай, қаратқич келишиги формасида келган отларда ҳам омонимлик муносабати тез-тез учраб туради. Масалан: *Акамнинг имтиҳони*

гапи икки хил маънони: а) *акамнинг имтиҳон олиши*, б) *акамнинг имтиҳон топшириши* деган маъноларни англатади. Мазкур гап *акам имтиҳон топширади*, *акам имтиҳон олади* гапларининг трансформацион бирикишидан ҳосил бўлган.

Бевосита иштирокчиларга ажратиш методи юқорида кўрсатиб ўтилган конструкцияларнинг моҳиятини очиб беролмайди, чунки уларнинг юзаки структураси бир хилдир. Шу сабабли бундай гаплар трансформация методи воситасида аниқланади. БИ-га ажратиш методининг камчиликларидан бирига — *ing* суффикси иштирокида ясалган сўз формаларидан мисол келтириш мумкин. Масалан, трансформация методининг яратувчиларидан Н. Хомскийнинг асарига берилган *flying planes* мисоли ҳам а) *учаётган ёки учувчи самолётлар*, б) *самолётлар учуриш* маъноларини англатади. Бу гапда ҳам грамматик алоқа фақат трансформация ёрдамида ойдинлаштирилади.

Демак, трансформацион модель бевосита иштирокчиларни ўз ичига олган ва гап маъноси билан боғланган мукамал моделдир.

Трансформация махсус **трансформацион қоидалар** (Transformational rules) асосида амалга оширилади. Трансформацион қоида асосий ва ҳосилавий моделлар ўртасидаги муносабатларни топиш усулидир. Трансформацион қоида бевосита иштирокчиларга ажратиш қоидасини, трансформацион моделлар яратиш қоидасини ва морфофонемик қоидаларни¹ ўз ичига олганлиги учун ҳам мукамал ва яратувчи методдир. Трансформацион қоида битта конструкция ёки гапнинг маъносини очишда бир қанча ҳосилавий конструкция ёки гаплардан фойдалана олади.

Трансформация процесси анализ ва синтез қилишдан иборатдир. Трансформацион анализ конструкциялар маъносидаги инвариантликни аниқлайди, маълум маъно ёки мазмунни формалаштиришда кичик бўлакларга ажратади ва морфофонемик анализ қилади. Трансформацион синтез эса конструкцияларни аввал берилган (S символли) гапга қайтадан бирлаштиради. Трансформацион анализ ва синтез гап ёки конструкциянинг асосий мазмунини очиб беришга хизмат этади.

Трансформация процесси аввало **бўлинмас ядро гапларни** (kernel sentences) танлаб, шу гапларнинг трансформацияларини ўз ичига олади.

Трансформацияни амалга оширишнинг турли методлари бор. З. С. Харрис, Н. Хомский, С. К. Шаумян ва бошқалар асарларида бу метод турлича талқин қилинади. Қуйида шу методларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида тўхтаб ўтирмай, трансформацион анализга доир бир неча мисоллар келтирамиз.

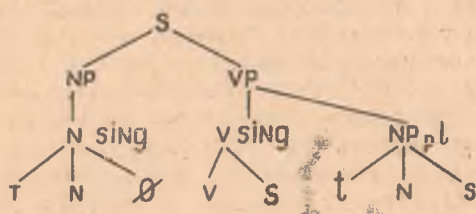
The Radiator heats the rooms гапи аниқ нисбатдаги ядро гап бўлиб, қуйидагича трансформацияланади:

¹ С. Қ. Шаумян. Структурная лингвистика. М., 1965, стр. 166.

S → NP + VP

S → NP₁ + Vtr + NP₂

N₁ sing + V + N₂ pl.

The Radiator heats the rooms

Қайта ёзиш (rewrite rules) қондасини қўллаймиз:

NP → { NP₁ sing
NP₂ pl }

VP → Verb + NP₂

NP₁ sing → T + N + Ø

NP₂ pl → T + N + s

VP → Vtr present

T → the Article
definite

N₂ → radiator

common
concrete
countable
inanimate
singular

N₂ → rooms

common
concrete
countable
inanimate
plural

V → heats

present
common aspect
3rd person
singular
indicative
non-perfect

Юқоридаги актив конструкцияни (гапни) пасив конструкцияга трансформация қиламиз:

The radiator heats the rooms → The rooms are heated by the radiator: NP₁ + VP + NP₂ → NP₂ + is + Ven + by + NP₁

¹ Буни бошқача ёл билан формаллаштириш ҳам мумкин, аммо биз энг содда усулни бердик.

Ҳар қандай гап шу усулда махсус қонушлар асосида трансформация қилинаверади.

Ўзбек тилидаги трансформация процесси инглиз тилидан фарқ қилади.¹ Бу фарқ қуйидагичадир: трансформациядаги сўз тартибига кўра инглиз тилида SVO, яъни эга+кесим+тўлдирувчи (шу сабабли: NP+VP+NP₂) тарзида, ўзбек тилида эса SOV² яъни эга+тўлдирувчи+кесим тарзида бўлади.

Инглиз тилида пассив формадаги гап кумакчи феъл воситасида, ўзбек тилида эса синтетик йўл билан ясалди.

Ҳар икки тилнинг сўз тартиби бир-бирига ўхшамаслигига мисол келтирамиз:

I kiss'd thee, ere I kill'd thee; —No way but this, Killing myself to die upon a kiss.

Ўпиб туриб қилган эдим мен сени ҳалок

Энг охири, ўпиб туриб жон бераман пок. (Шекспир, Пьесалар 339-бет).

Мен сени ўлдирмасдан аввал (сени) ўпган эдим

Аммо сени яна ўпиб туриб ўзимни ўлдиришдан бошқа иложим йўқ.

Энди Олим ўқишни тугатди гапининг трансформацион анализини кўриб чиқамиз:

$S \rightarrow NP_1 + NP_2 + VP$. $NP_1 \text{ sing} + V \text{ past} + NP_2 \text{ sing}$.

$NP \rightarrow \begin{cases} NP_1 \\ NP_2 \end{cases}$

$NP_1 \rightarrow N \text{ sing}$

$VP \rightarrow NP_2 + V$

$N_2 \rightarrow N \text{ sing}$

$N_1 \text{ sing}$

Олим

Proper
nominative
singular
animate

$N_2 \text{ sing}$

ўқишни

verbal n.
accusative
abstract
inanimate

$V \text{ past}$

тугатди

past
Common aspect
3rd person
singular
indicative
causative
transitive

¹ Бу методлар ўзбек тилида ҳали қўлланилмаганлиги сабабли мисолларни фақат шахсий кузагишлар асосида анализ қилдик.

Мазкур гапни пассив формага трансформация қиламиз:

$NP_1 + NP_2ни + VP \rightarrow NP_2 + NP_1 томонидан + VP$

Трансформация методидида бевосита иштирокчилар икки хил тарзда ишлатилади:

- 1) зарурий (obligatory) ишлатиш,
- 2) ихтиёрий (optional) ишлатиш.

Актив конструкцияларни шу нуқтаи назардан пассив конструкцияларга айлантирганда инглиз тилида бу предлогининг қўлланилиши зарурий, ўзбек тилида гапнинг асосий эгаси ва томондан ёрдамчи сўзининг ишлатилиши эса ихтиёрий бўлади. Ўзбек тилида ёрдамчи сўз фақат грамматика нуқтаи назардан махсус қўлланилади.

Трансформация ўз структурасига кўра турлича бўлиши юқорида айтиб ўтилган эди. Энди шу турлардан баъзи мисоллар келтирамиз:

Содда гапнинг структурасини сақлаган ҳолда трансформациялаш.

Трансформациянинг бу турида сўз бирикмалари ҳам ўз ярусидида бир турдан иккинчи бир турга трансформациялашади. Бунда феълнинг ўтимли ва ўтимсизлиги муҳим роль ўйнайди. Ўтимсиз феъллардан ясалган структура асосан эга ва кесим (S+V), дан ташкил тонган ядро гаплардан иборат бўлади. Масалан, ўтимсиз феълларда $VP \rightarrow VB$ (Verbal) қайта ёзилиши мумкин: The doctor came: $NP + VP$, $NP \rightarrow T + N$ ёки $Art + N$; $VP \rightarrow V$ ёки VB .

Ўзбек тилида ҳам худди шундай: Қор ёғди $NP + VP$, $NP \rightarrow N$, $VP \rightarrow VB$.

Ҳар иккала тилда ҳам бу ядро структураларни равиш қўшиш орқали кенгайтириш мумкин. Бу қоида структурани кенгайтириш (expansion) дейилади:

The doctor came \rightarrow The doctor came two days ago.

Ўзбек тилида: Қор ёғди \rightarrow Кеча қор ёғди \rightarrow Бу йил қор эрта ёғди ва бошқалар.

Равиш формал D ҳарфи билан кўрсатилади ёки Adverb сўзи Adv тарзида ифодаланади. Агар равишларнинг турини кўрсатиш зарур бўлса, Adv га уларнинг бош ҳарфи қўшилади. Масалан: Adv — m = Manner Adverb, Adv — p = Place Adverb; Adv — f = Adverb of Frequency, Adv — t = Time Adverb etc.

Озод Москвада яшайди гапини формаллаштирак, $NP + VP + D$, $VP \rightarrow Vi + (D)$ тарзида бўлади. Равишни кўрсатувчи D қавс ичида берилиши мумкин, чунки у ихтиёрий (optional) конституент ҳисобланади:

The doctor came \rightarrow

The doctor came yesterday.

$NP + VP \rightarrow NP + VP + D$ (ёки Adv — t).

Трансформацион грамматикада NP фақат от билан ифодаланиб қолмай, олмошлар билан ҳам ифодаланади. Шу сабабли NP қайта ёзилганда қуйидагича бўлади:

NP	Pron
	Pers.
	Indef.
	Def + N
	Singul.
	Plural. etc.

Олмошларнинг морфемик характеристикаси берилганда эса олмошнинг от группаси — NP—га тааллуқ эканлиги таъкидланади.

Чунончи:

- NP + VP; VP — Vi.
 I apologized (Wells)
 Cuss stopped (Ibid)
 NP + VP + Adv — p
 The fleet drops behind (B. Show)
 NP + VP VP → V;
 Йигит илжайди (Ў. У.)
 NP + VP + Adv — p
 Ота шу томонга юрди (Ў. У.)
 NP + VP + Adv — p
 Машина жойидан қўзғалади. (Ў. У.)

Бунга А. Жакобз ва бошқаларнинг трансформацион грамматикасидан мисол келтиришимиз мумкин:¹

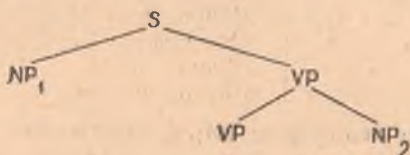
it	it	what	what	one	one
	(+ N)		(+ N)		(+ N)
	(+ pronoun)		(+ pronoun)		(+ pronoun)
	(- WH)		(+ WH)		(- WH)
	(- human)		(- human)		(- definite)
	(+ singular)		(- place)		
	(+ definite)		(- deflinite)		

Бу интерпретациядаги who, when ва where сўроқ олмошларида <+WH> аломати бор. Who лексикада <+human> аломати билан, When <+time> аломати билан, where <+place> аломати билан кўрсатилган:

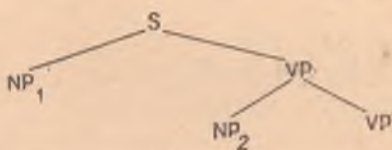
who (m)	who (m)	when	when	where	where
	<+ N>		<+ N>		<+ N>
	<+ pronoun>		<+ pronoun>		<+ pronoun>
	<+ human>		<- human>		<- human>
	<+ WH>		<+ time>		<+ place>
			<+ WH>		<+ WH>

¹ Roderick A. Jacobs, Peter S. Rosenbaum, Paul M. Postal, English Transformational Grammar, London, 1968, p. 154.

Ўтимли феъллар уч бўлаккли ядро структуралардан ташкил то-
нади: John wrote a letter. $NP_1 + VP + NP_2$

Ўзбек тилида феълга боғлиқ бўлган от феълдан олдин келади:
Синглим институтни битирди. $NP_1 + NP_2 + VP$

Шунинг эса тутиш керакки, ўзбек тилида NP_2 феълдан аввал келсада, ҳосилвий схемада феъл (Verb Phrase) қисмига тобе бўлади. Ўтимли феъллардан сўнг от ёки унинг ўрнида бирор сўз ишлатилиши зарурий (Obligatory) ҳисобланади. Масалан: $NP + VP$: I hit the floor (J. D. Salinger). Ўтимли феълларда иштирок этган ядро структура равиш ҳисобига келгайиши мумкин. Масалан: $NP_1 + VP + NP_2 + Adv - m$:

They impress me unspeakably (B. Shaw)

$NP_1 + VP + NP_2 + Adv - p$:

Frank met her at the station (W. S. Maugham)

Ўзбек тилидан мисоллар келтирамиз: .

$NP_1 + NP_2 + VP$; $VP \rightarrow Vt$.

... у гул соғади (Ў. У.)

$NP_1 + NP_2 + VP$; $VP \rightarrow Vt$.

Кампир бошини кўтарди (Ў. У.)

$NP + VP + Adv - t$.

Кун пешиндан оғди (Ў. У.)

Феълларнинг трансформациясини ўрганишда уларнинг хусу-
сийти ва бошқа сўзлар билан бирикиши аниқланади.

Ўз хусусиятига кўра феъллар қуйидагича трансформация
қилинади:

V_i | act, arive, doze, err, lie, misfire
| pause, pilgrim, remain, recur, rely
| scout, throb, vert, wince, yacht
| yaw, etc.

V_t | abandon, abbreviate, abuse, accept, affright
| blunt, buy, cause, defeat, draft, employ,
| feel, greet, interest, negate, overtop, unlace,
| unseal, visit etc.

Инглиз тилида ўтимли феъллар ўтимсизлашади ва ўтимсиз феъллар ўтимлилашади. Бу ҳодиса феълларнинг бошқа от билан бирикиб келишида юз бериб, феъллар миграцияси (Migration) дейилади.¹ Қуйида бу икки хусусиятли феълларнинг қисқача рўйхати берилди.

Vi and t. { Act, add, argue, ask, attend, awake,
boil, cease, change, char, cheer,
clear, comport, cool, cry, curl, curse,
dance, debate, dream

Vs { seem, look, appear, resemble
feel, sound, taste, smell, etc

Vb { become, turn,
remain, etc.

Vmid { cost, weigh
total

Vh → have

Vbe → be²

Бу феъллар (Verb Phrase)нинг бошқа сўзлар билан алоқаси қуйидагича аниқланади:

Verbal { { Vi
Vt + NP } + (Adv - m)
Vs + Adj
Vb + { NP
Adj } + (Adv - p) } + (Adv - f) + (Adv - t)³
V-mid + NP

Мазкур феълларнинг ҳар бири яна бир неча кичик группаларга бўлинади. Масалан, ўтимли феълларнинг ўзи олти хилдир. Уларнинг ҳаммаси кейинги бобларда батафсил ёритилади. Қуйида ҳар қайси группадаги феъллардан битта мисол келтирамиз:

Vb; NP + VP + A + N;

NP + Vb + { NP }
{ Adj }

Usman became a student.

¹ N. F. Irtenyeva, A. P. Shapkin, N. Y. Block. The Structure of the English Sentence. Moscow, 1969. p. 23.

² Paul Roberts. Modern Grammar. New York, 1968, P. 113

³ N. F. Irtenyeva, a. o, ibid p. 21.

Vs

NP + VP + A; NP + Vs + A
Kornil seemed moved.

V mid

NP + VP + NP; NP + V mid + NP
The sportsman weighed 75 kilogramms.

Vh

NP + VP + NP; NP₁ + Vh + NP₂
He has money.

V be

NP + V be + NP; NP₁ + is NP₂;
Azim is a student.
NP + Vbe + A; NP + is + A
Hakim is busy, etc.

Seem, become, be каби феъллардан пассив трансформация ясалмайди. Аммо улардан бошқа категориал формаларга оид трансформацион структуралар ясалаверади.

Бўлишли гаплар трансформацияси (Transformation of Affirmation [T—A]). Бу трансформациянинг турли хиллари мавжуд бўлиб, улардан айримларинигина кўрсатиб ўтамиз:

а) Қисқартиб берилган сўзларнинг тўла формасини ёзиш трансформацияси:

I've come → I have come.

I'll see → I shall see.

I'm a student → I am a student.

б) Ўзлик нисбатига оид трансформация:

He washed himself → He washed;

We washed ourselves → We washed;

He and I greeted each other → We greeted.

Қисқартириш воситасида трансформациялашга бошқа категориялардан бўлса ҳам мисоллар келтирамиз:

Аҳмад китоб ололмади → Аҳмад китоб ола олмади.

У мактабга борарди → У мактабга борар эди.

Юқоридаги гаплар кўринишидан унчалик аҳамиятга эга бўлмаса-да, морфемик анализда катта аҳамиятга молик. Чунки қисқарган формаларнинг морфемик ва конституентлик хусусиятини очмай туриб, трансформацияни давом эттириб бўлмайди.

Бу трансформацияга сўз бирикмаларидаги айрим ўзгаришларни ҳам киритиш мумкин. Масалан:

Узун буйли одам → Буйи узун одам ва бошқалар.

в) Ундов гап трансформацияси: (Гузал водий → Қандай гузал водий!)

г) Буйруқ гап трансформацияси: (Сиз тез келинг → Сиз келинг → Тез келинг → Келинг)

д) There сўзини киритиш трансформацияси:

The doctor came → There came the doctor.

е) Сўроқ гапга айлантириш трансформацияси ёки сўроқ гап трансформацияси:

The doctor is coming → Is the doctor coming?

The doctor must come → Must the doctor come?

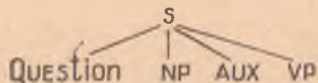
The doctor will see the patient → Whom will the doctor see? →

When will the doctor see the patient? etc.

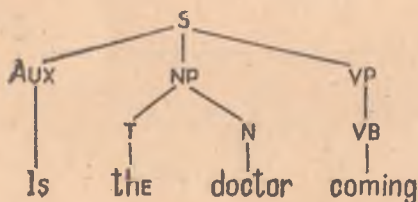
Юқоридаги мисоллар сўроқ гап трансформацияси қондасига мувофиқ ўзгартирилган. The doctor is coming гапининг сўроқ формаси сўз тартибини ўзгартириш (permutation) билан ясалди:

Is the doctor coming?

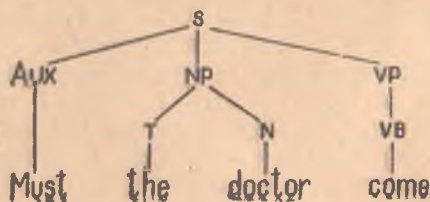
Бу гапнинг ҳосила диаграммаси қуйидагича:

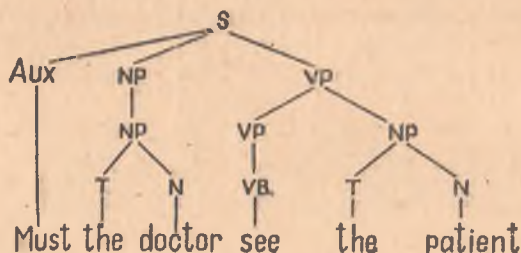
Бу диаграммада сўроқ сўзни тушириб қолдириш трансформацияси (Question deletion transformation)ни қўлласак, диаграмма қуйидагича тус олади:

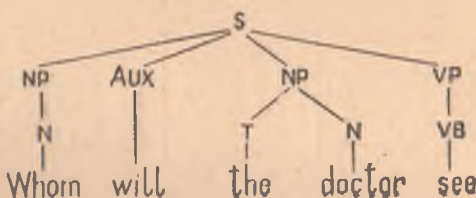
The doctor must come → Must the doctor come?

The doctor will see the patient → Must the doctor see the patient?

Whom will the doctor see? гапнинг трансформацияси WH саволли трансформация (WH question transformation) дейлади.

When will the doctor see the patient?

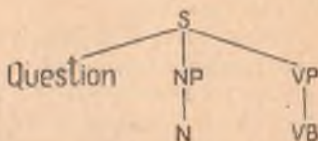
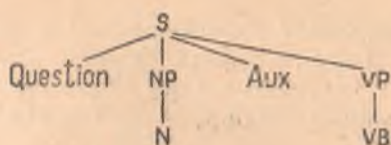
When will the doctor see the patient?

Сўроқ гаплар трансформациясини яшада инглиз ва ўзбек тилларида ўхшашлик ҳам, тафовут ҳам бор.

Сўроқ гап трансформацияси (WH question transformation) ни махсус сўроқ олмошлари ёрдамида яшанинг ўзига хос хусусияти бор. Инглиз тилида ўзбек тилидагидек, одамларга нисбатан *who? ким?* сўроқ олмоши ишлатилади, бошқа нарсаларга нисбатан *what? нима?* сўзи ишлатилади:

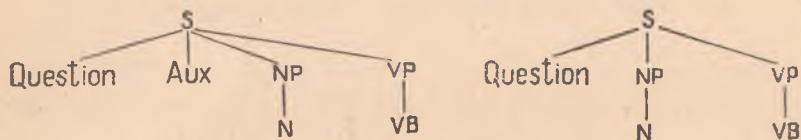
Who will leave?

Ким кетади?

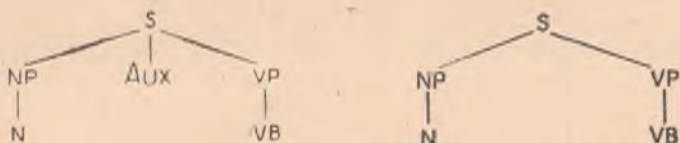
(+ N)	will	leave	(+ N)	кетати
(+ Pronoun)	(+ Aux)	(+ VB)	(+ Pronoun)	(+ VB)
(+ human)	(+ Modal)	(+ V)	(+ human)	(+ V)
(+ WH)	(+ Present)		(+ WH)	+ future
				+ singular
				+ 3rd person

Сўроқ гап трансформациясида кўмакчи феъл эгадан олдин келиб, унинг диаграммаси тубандагича бўлади:

will	(+ N)	leave	(+ N)	кетати
(+ AUX)	(+ Pronoun)	(+ VB)	(+ Pronoun)	(+ VB)
(+ modal)	(+ human)	(+ V)	(+ human)	(+ V)
(+ present)	(+ WH)		(+ WH)	(+ future)

Бу структурани охирги марта трансформациялаб, (question) (сўроқ) — иштирокчини эга ўрнида келган сўроқ сўзи билан бирлаштирсак, қўйдаги структура юзага келади:

(+ N)	will	leave	(+ N)	кетати
(+ pronoun)	(+ AUX)	(+ VB)	(+ pronoun)	(+ VB)
(+ human)	(+ Modal)	(+ V)	(+ human)	(+ V)
(+ WH)	(+ Present)		(+ WH)	(+ future)
				(3rd—person singular)

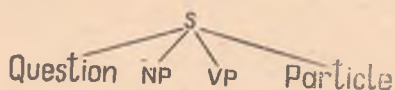
Who will leave?

Ким кетади?

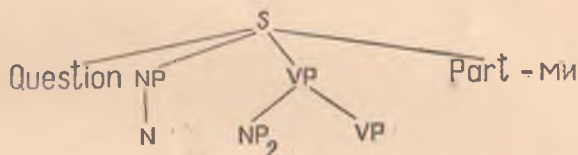
What? нима? сўроқ олмошлари ёрдамида трансформация қилмоқчи бўлинса, ўша структуранинг ўзидан фойдаланиб, **who?** ўрнига **what?** олмошини **ким?** ўрнига **нима?** олмоши ва морфемик анализи берилади.

Ўзбек тилида сўроқ гап турларининг трансформацияси инглиз тилидагидан фарқ қилади. Инглиз тилида умумий сўроқ трансформацияси асосан кўмакчи сўзларни эгадан олдин келтириш билан ясалса, ўзбек тилида юкламалар ёрдамида ясалади. Инглиз тилида кўмакчи сўз (**Aux**) гапнинг олдида ёки сўроқ

сўздан кейин қўйилади, ўзбек тилида *-ми* юкламаси эса гап охирига қўйилади ва трансформацияда ишлатилмайди. Ўзбек тилида сўроқ сўзи келса, *-ми* юкламаси ишлатилмайди:

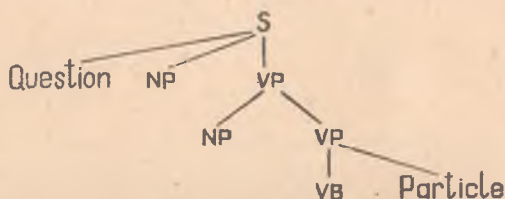

Сўроқ гапнинг икки турини кўриб чиқамиз: *Сен ўқишни битирдинг.* → *Сен ўқишни битирдингми?*

+Noun	+ N	+ Verb	+ -ми
+Pronoun	+ verbal noun	+ past	+ particle
+ 2 nd person	+ acc.	+ sing	+ Question
+ sing	+ sing	+ indef	
+ nominative	+ inanimate	+ 2 nd person	
+ animate			

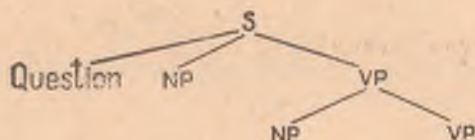
Ўзбек тилида *-ми* юкламаси феълга қўшилганлиги сабабли диаграммада уни VP нинг иштирокчиси сифатида кўрсатиш ҳам мумкин. Унда диаграмма қуйидагича бўлади.

Сўроқ сўзнинг тушиб қолиши (Question deletion) трансформацияси татбиқ қилинганда, қуйидаги ўтимли феълли диаграмма келиб чиқади:

Тўлдирувчига бериладиган сўроқ гап трансформацияси сўроқ олмоши билан бошланса, *-ми* юкламаси ишлатилмайди. Масалан: Қарим нимани хоҳлайди?

Қарим	+ N	VB
+ N	+ pronoun	хоҳлайди
+ singular	+ inanimate	+ V
+ Nominative)	+ WH	+ Modal
+ Proper		+ Present
		+ Sing.

Трансформацион процессни икки **босқич** (step)га қисқартирсак, охириги трансформацион структура келиб чиқади:

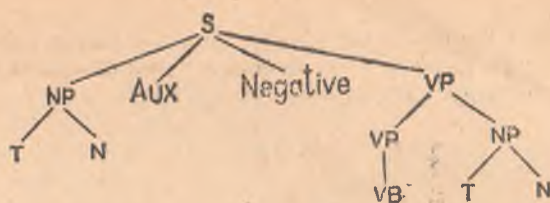

Бўлишсиз гап трансформацияси (The Transformation of Negative) (T — NOT) сўроқ гап трансформацияси каби ясалади. Аммо унинг ҳам ички ва юзаки структурада ўзига хос ўзгариш қоидалари бор:

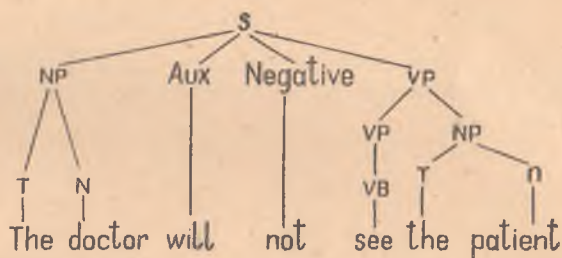
The doctor will see the patient → The doctor will not see the patient.

Мазкур структурани яшаш учун инкор (Negative) сўзи кўмакчи феълдан кейин қўйилади:

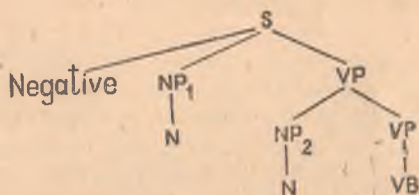
Охирги структура қуйидагича бўлади:

Инглиз тилида бошқа кўмакчи феъллар иштирокида ясалган трансформациялар ҳам шу тартибда бўлади.

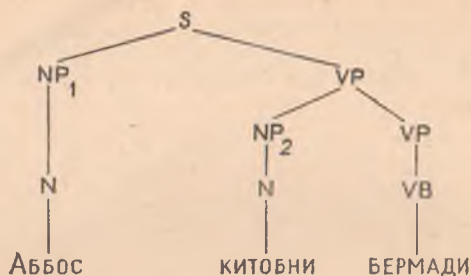
Ўзбек тилида бўлишсиз гап трансформацияси ҳам шу йўсинда ясалди. Аммо ўзбек тилидаги фарқ махсус инкор морфеманинг мавжудлигидир.

Аббос китобни бермади гапининг тахминий трансформацион анализи қуйидагича бўлади:

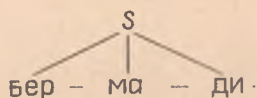

Аббос + noun + Singular + Nominative	китобни + noun + Acc + concrete	бермади + verb + past + negative
+ Proper + Animate + Concrete	+ common + sing + ananimate	+ Singular + indicative + common aspect

Агар инкор (Negative) суффикси *-ма* ни феъл формасига қўшсак, охирги структура қуйидагича бўлиши мумкин:

Бу структурада *-ма* инкор суффикси, феъл формасига қўшиб ёзилди. Агар алоҳида ёзилса, VP қуйидаги иштирокчиларга бўлинган булар эди:

Юқорида биз трансформациянинг адъюнкция, субституция ва тушириб қолдириш (delegation) каби турларини айтиб ўтдик.

Адъюнкция трансформацияси маълум конструкциядаги сўзлар ва сўз формаларини маъносини сақлаган ҳолда қисқартиришдир. Бу трансформацияда констракция (contraction), яъни грамматик қисқартиришдан фойдаланилади. Масалан:

My brother will not bring the book →
My brother won't bring the book.

Бу усул асосан ҳосилавий диаграмма босқичларида ва уларни бирлаштиришда ишлатилади. Юқоридаги мисол фақат шу ҳақда бир оз тасаввур ҳосил қилиш учунгина берилди.

**Номиналлаштириш
трансформацияси**

Номиналлаштиришнинг асосий маъноси отлаштириш, яъни трансформация нуқтаи назардан ядро гапларни маъносини сақлаган ҳолда от бирикмаларга айлантириш демакдир¹.

Отлаштириш ёки отга айлантириш деганда традицион нуқтаи назардан фақат морфологияга мансуб сўз туркумларининг отлаштириш процесси, номиналлаштириш трансформацияси деганда эса синтаксисга мансуб бутун бир гапнинг от конструкциясига айланиб кетиши тушунилади.

Номиналлаштириш трансформацияси ўзига хос қондалар асосида амалга оширилади. Бу трансформация инглиз тилида бир оз ўрганилган, ўзбек тилида эса ҳали деярли ўрганилмаган. Номиналлаштиришнинг умумий принципларини трансформация методи нуқтаи назардан қисқача тушунтириб ўтаемиз:

¹ N. F. Irteneva, A. P. Shapkin, N. Y. Blokh. The Structure ... p. 54

1) Номиналлаштириш кўмакчи ва ёрдамчи сўзларни тушириб қолдириш билан амалга оширилади. Масалан: NP is a → T + A + N

This question is easy → The easy question → An easy question.
Бу савол осон → Осон савол.

2) Номиналлаштиришда инглиз тилида отдан кейин предлог қўлланилиб, сифатларга от ясовчи аффикслар қўшилади.¹ Ўзбек тилида эса отдан кейин, келишик қўшимчаси, сифатларга от ясовчи суффикслар қўшилади: NP + is + A → NP OF NP;

This problem is easy → The easiness of the problem → An easy problem.

Минора жуда баланд → Миноранинг баландлиги → Баланд минора.

Студент сергайрат (дир) → Студентнинг сергайратлиги → Сергайрат студент.

3) Have феълини тушириб қолдириш билан номиналлаштириш. Ўзбек тилида бор сўзининг синонимлари тушиб қолади ёки отлашади.

Одатда қаратқич келишиги бирор нарсанинг эгаси эканлигини аниқлатади. Шу сабабли кўрсатилган феъллар функцияси ҳам инглиз тилидаги эгалик келишиги формаси (adjunction transformation) ёки of предлоги воситасида ифодланади. Ўзбек тилида эса қаратқич келишиги формаси иштирокида бериледи. Масалан:

NP₁ + have + NP₂ → NP₁S + NP₂ → NP₁ of the NP₂

The school has a garden → The garden of the school → school garden.

The writer has a pseudonym → Writer's Pseudonym → His pseudonym

Ўзбек тилида айрим ўзгаришлар мавжуд:

а) NP₁ + нинг + NP₂ (с) и бор → NP₁ + нинг + NP₂ (с) и.

б) NP₁ да + NP₂ бор → NP₁ нинг NP (с) и борлиги

в) NP₁ + NP₂ га эга → NP₁ нинг NP₂ га эгаллиги.

а) Институтимизнинг фонолабораторияси бор →

Институтимизнинг фонолабораторияси.

б) Институтимизда фонолаборатория бор →

Институтимизда фонолаборатория борлиги [ҳаммага маълум].

в) Институтимиз фонолабораторияга эга →

Институтимизнинг фонолабораторияга эгаллиги [ёки эга эканлиги]

4) Ўтимсиз феъл билан келган гапларнинг номинализацияси.
The child cries → The child's crying → Child's cry. (The cry of the child) → The crying child → A crying child.

Сув оқади → Сувнинг оқиши → Оқар сув.

Агар морфемик ярусда аспектлар ўзгарса, номиналлаштиришда аспект формаси сақланади:

Сув оқаяпти → Сувнинг оқайганлиги → Оқайган сув.

¹ N. F. Irtenyeva, a. o. Ibid pp. 54, ff.

Номиналлаштиришнинг бириктирувчи (embedding) трансформацияда ишлатилиши муҳим аҳамиятга молик. Унинг ўзига хос хусусияти бор, яъни иккита гапни бириктиради. Масалан:

He had a book. His book was interesting →
He had a book → His book.

His book was interesting.
I don't remember, He arrived → His arrival
I don't remember his arrival.

Баҳромнинг укаси бор. У жуда ёш →
Баҳромнинг жуда ёш укаси бор.

У келди. У кўрди → Унинг кўриши.
У кўришга келди (ёки у кўргани келди).
He said and it was already clear.

What he said was already clear → His saying was already clear.

He respects the professor. The professor is a good scientist → He respects the professor who is a good scientist → His respecting the professor who is a great scientist.

Субституция
(Substitution)

Бир хил туркумга мансуб иштирокчиларни функционал ўхшашлигига кўра алмаштириши методи *субституция* дейилади. Грамматикада субституция методи катта роль ўйнайди. Умумлашган грамматик маънони англатувчи сўз гуруппаларига тааллуқли тил бирликларини топиш, ва классификациялаш шу метод асосида амалга оширилади. Бу метод ҳозирги дескриптив лингвистиканинг асосий методларидан ҳисобланади. Субституция ёрдамида лингвистик бирликларнинг ўзаро алоқалари, контекстуал ва семантик муносабатлари аниқланади. Субституция сўз туркумларининг функционал алоқаларини, уларнинг бошқа сўзлар билан бирикиб келишини аниқлайди ва бошқа сўз туркумига мансуб сўзларнинг формал белгиларини қабул қилиши натижасида иккинчи бир сўзнинг шу туркумга ўтиш ҳолларини текширади.

Субституциянинг иштирокчилари *субститутлар* дейилади. Субститутларнинг турли хиллари бор бўлиб, тилда асосан параллел субститутлар (parallel substitutes)¹ кўп қўлланилади. Алмашинадиган сўзлар билан бир умумий гуруппа ҳосил қилувчи сўзлар *параллел субститутлар* дейилади.

Субституция методининг қўлланишининг энг оддий йўли грамматикада ишлатиладиган маълум гап бўлакларига оид сўзларни ўша бўлақларни ўз ичига олган туркумдаги сўзлар билан алмаштиришдир. Масалан; Mr. Karim was imprisoned гапини олиб қурайлик

Mr. Karim	was	imprisoned
Mr. John	got	scolded
My friend	became	invited

¹ H. Whitehall. Structural Essentials of English. № 4, 1956, p. 97

the doctor	etc.	allowed
the boy		killed
		sought
		found

Mr. Karim, was ҳамда imprisoned сўзлари квадрат қавслар ичидаги сўзлар билан бир хил туркумдаги сўзлар булгани учун бу дистрибутлар бир-бири билан алмашилиши мумкин. Шунинг учунда Ч. Фриз сўз туркумларини аниқлаб, ўзининг янги таснифини тузди.¹ Ўзбек тилидан мисол келтирамыз.

Бенсон мамлакатимизда олтин конлари бор.

улкан	мис	мавжуд
катта	нефть	
жонажон	қумир	
озод	қурғошин	

Субституциянинг қуйидаги турлари энг кўп қўлланилади:
1) Кишилик олмошлари от ўрнида ишлатилади. Бунда **I, he, she, it, we, you** ёки **they** ҳамда унинг объектив келишикдаги формаси умумий келишикдаги от ўрнида қўлланади. Шу олмошлар билан алоқадор эгалик олмоши эгалик келишигидаги от ўрнида келади. Масалан: **Azim and Hakim are students. (They study English.)** Бу ҳол ўзбек тилига ҳам хосдир.

Азим билан Ҳаким студент. Улар инглиз тилини ўрганadi.
Yesterday I bought a newly published book in the bookstall.
It is very interesting.

Кеча магазиндан янги чиққан китоб сотиб олдим. У жуда қизиқ экан.

Бадий асардан мисол келтирамыз:

„What about the two bright boys and the nigger?“ „They're all right“ (E. Hemingway)

Мен ҳали бундай дов юрак, метин иродали одамни учратганим йўқ. Балки учратмасман ҳам. Уни ҳеч тортинмасдан, афсус надоматсиз чинакам одам деса бўлади. (У. У.)

2) Бутун бир ибора, феъл ёки гап ўрнида кўмакчи, ёрдамчи, модал ва боғловчи феъллар ишлатилади:

do (does, did), shall, will, can, may, must, would, should, have (has, had), have (has) (to) etc.

«They'll kill him»

«I guest they will» (E. Hemingway)

«Would you put us up?»

«Oh! I think we would». (J. Galsworthy)

«You're a liar!» bawled the wooden-leg man.

«O! Am I!» (A. E. Coppard)

¹ Charles Carpenter Fries. The Structure of English N 4. 1952

3) Икки ва ундан ортиқ предметни бир-бири билан таққослаганда ҳам субституциядан фойдаланилади. Бу ўзбек тилига ҳам хосдир:

Ahmad speaks English better than his sister (speakes).

Аҳмад инглиз тилида *синглисига нисбатан* (синглисининг гап-лашишидан) яхшироқ гаплашади.

Аҳмад инглиз тилида *синглисидек* (синглиси гаплашгандек), гаплашади.

4) Субституцияда *one* олмоши отлар ўрнида ишлатилади. There were three boys who came each day who were about the same age I was. They were all three from Milan, and *one of them* was to be a lawyer, and *one* was to be a painter, and *one* had intended to be a soldier... (E. Hemingway.)

This pencil is not sharp, please give me the other *one*.
Бу қалам (ўткир эмас) тўмтоқ экан, марҳамат қилиб, менга бошқасини беринг.

«Can I get a lift?

«You can jump a lorry if you find *one*?» (R. Aldington)

We have quite a picture library — just slip in new *ones* when you become tired of them (T. Braine)

Субституцияда *yes, no* сўзлари бутун бир жумла ўрнида қўлланади:

«I see», I said. «He just wanted everyone» to have a good time»- (E. Hemingway)

«Yes», said the manager.

«All right?» I said. «Sure. Has he any children?»

«No», he said. «I asked the police ... (Ibid.)

«Are you a Devonshire girl?» «No, sir». (J. Galsworthy)

„Would you believe me, if I told you?“.

„Oh, yes“. (J. Galsworthy)

„Did you write what is in the book?“

„Yes, sir“. (R. Aldington)

— Чин муҳаббат, деди улардан бири.

— Ҳа, ёр ишқи, Ватан севгиси бу. (P. Ф.)

— Сайдалиевнинг ҳовлиси шуми?

— Ҳа, нима, хат борми? (P. Ф.)

— Воҳиджон ака, Санобар, қани туринглар, уйга кириглар...

— Йўқ, кирмайман. (P. Ф.)

Тушириб қолдириш (deletion) трансформациясининг амалий фойдалилиги ортиқча қайтариқларга йўл қўймаслигидадир.

Драматург Вильямсининг «The Red Tattoo»¹ номли асаридан мисол келтирамиз:

Serofina: I got a feeling like I have forgotten something.

Alvaro: What?

¹ Tennessee Williams. The Red Tattoo. Pinguin books. 1954, p 92

Serofina: I can't remember.

Иккинчи гапда Алваро **what have you forgotten** дейиши керек эди, аммо у фақат **what** сўроқ сўзини қўллаш билан кифояланган.

Шунга қарамай, гапнинг маъноси тўла сақланган. Серафина эса **I can't remember what I have forgotten** дейиш ўрнига **I can't remember** дейди, холос. Remember феъли ўтимли бўлишига қарамай, бундай синтактик тушириб қолдириш усули грамматик жиҳатдан тўғри ҳисобланади.

Маълумки, англиз тилида бир марта айтилган сўз шу гапда яна қайтарилмайди. Тилдаги бу норма фақат сўз учун эмас, балки бутун феъл группасига ҳам тааллуқлидир. Бунда инфинитив белгиси **to** ни қолдиришнинг ўзи кифоядир. Трансформациянинг бу турини бир хил феъл бирикмаларини **тушириб қолдириш** трансформацияси (*identical verb phrase deletion transformation*)¹ дейилади. Масалан:

„All right“ Nick said. „I'll **push the boat off for you**“.

„You don't need **to**“, she said.

to предлогининг тушиб қолиши ҳам тушириб қолдириш трансформациясига мисол бўлади. Масалан:

I gave the book to him — I gave him the book.

Умуман тушириб қолдириш гапнинг ички структурасини текширишда ишлатилади. Гап юзаки структурасининг охириги варианты тиклашда гапнинг ҳосилавий тарихидан фойдаланилади. Масалан, сўроқ ва инкор гапларда **negative** иштирокчи инкор юкламалар ва инкор аффикслар ҳисобига қисқартиришда ҳам шу усул қўлланади, чунки гапдан англашилган маъно ички структура орқали ифодаланади, аммо гап формал жиҳатдан юзаки структурада ўз аксини топади. Юзаки структурадаги бирликларининг бир қанча трансформация вариантлари, қўшимча структура ва формалари бор. Уларни қисқартириш ҳам тушириб қолдириш трансформациясининг бир вариантыдир.

Трансформациянинг қиссий типологияда тутган урши
Трансформация методи воситасида икки ва undan ортиқ тил системалари чоғиштирилади. Бу метод орқали маълум бир категориал маънони ифодалашда қўшимча ҳосилавий структуралардан фойдаланилади. Ҳосилавий структуралар бошқа тиллардаги ифода плани вариантларини топишда муҳим роль ўйнайди:

1) генетик қардош тиллар системасида трансформациянинг тўла ёки тўла эмаслигини, яъни маълум процесснинг тўла акс эттирилган ёки акс эттирилмаганлигини текширади ва аниқлайди;

2) бир сўз туркумининг иккинчи сўз туркумига тўла ёки қисман айланиши процессини аниқлайди;

¹ R. A. Jacobs. a. o. op. cit. p. 41

3) генетик қардош бўлмаган тилларда бирор категориянинг тил иерархиясининг турли ярус бирликлари воситасида ифодаланиш усулларини белгилайди;

4) тиллардаги синоним конструкциялар иштирокида бирор маънонинг ифода планидаги вариантларини топади;

5) қиёсий типология тилдаги қонун-қоидаларни таржима чазариясига татбиқ этишда қўлланади.

А Д А Б И Е Т Л А Р

- Апресян Ю. Д.* Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1962.
- Ахманова О. С., Микаэлян Г. Б.* Современные синтаксические теории. Изд. МГУ, 1963.
- Ахманова О. С.* Фонология, Морфонология, Морфология. Издательство МГУ, 1966.
- Барсук Р. Ю.* Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. Из-во «Высшая школа». 1970.
- Бархударов Л. С.* Структура простого предложения современного английского языка, М., 1966.
- Венцкович Р. М., Шайкевич А. Я.* История языкознания. М., 1968.
- Глисон Г.* Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
- Звигинцев В. А.* Современные направления в типологическом изучении языков. Новое в Лингвистике, Вып. III, М., 1963.
- Лоя П. В.* История лингвистических учений, М., 1968.
- Общее и индоевропейское языкознание, М., 1956.
- Общее языкознание «Формы, существование, функции, история языка, 1970.
- Оливерус Э. Ф.* Проблемы современной лингвистики. Прага, 1967.
- Основы построения описательной грамматики современного русского языка, М., 1966.
- Ревзин И. И.* Модели языка, М., 1962.
- Сизова И. А.* Что такое синтаксис? М., 1966.
- Слюсарева Н. А.* Лингвистический анализ по непосредственно составляющим, ВЯ, № 6. 1960.
- Степанов Ю. С.* Основы языкознания. М., 1966.
- Хэррис Э. С.* Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре, Новое в лингвистике, Вып. II, М., 1962.
- Уорс Д. С.* Трансформационный анализ конструкций с творительным падежом в русском языке, Новое в лингвистике, Вып. II, М., 1962.
- Хомский Н.* Синтаксические структуры. Новое в лингвистике, Вып. II, В. 1961.
- Шаумян С. К.* Структурная лингвистика. М., 1965.
- Фуломов А. Ф., Асқарова М. А.* Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис, Тошкент, 1965.
- Bryon W. F.* Notes on the Founders of Prescriptive English Grammar, Manly Anniversary Studies in Language Literature, N-U, 1968.
- Chatman Seymour.* The Classification of English Verbs by Object Types, 1961 International Conference on Machine Translation of Languages and Applied Language Analysis, Vol, NI London, 1962.
- Dixon M W* What is Language? London, 1965.
- Gleason H. A.* An introduction to Descriptive Linguistics, New York, 1961.
- Fillmore Ch. J.* The Position of Embedding Transformations in a Grammar, Word, Vol, 19, N2, 1963.
- Francis W. N.* The Structure of American English. N-U, 1958.
- Irteneva N. F., Barsova O. M., Blokh N. V., Shapkin A. S.* A Theoretical English Grammar, Moscow — 1969.

- Irteneva N. F.*, Shapkin A. P., Blokh. M. Y. The Structure of the English Sentence. M., 1969.
- Leno Vendler*. Adjectives and Nominalizations. Mouton, The Hague—Paris. 1968.
- Lyons J.* Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, 1968.
- Nida E. A.* Morphology. The Descriptive Analysis of Words. Ann Arbor 1965. P. Prague Studies in English. Philologica I., Universita Karlova. Praha. 1961.
- Roberts Paul*. Modern Grammar. New York 1968.
- Robins R. H.* Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe. London, 1956.
- Robins R. H.* General Linguistics. Longmans. 1964.
- Roderich A. Jacobs*, *Peter S. Rosenbaum*, *Paul M. Postal*, English Transformational Grammar. Massachusetts. London 1968.
- Trager J. L.* The Field of Linguistics Batternburg Press. Norman, Oklahoma, 1949.
- Whitehall Harold*. Structural Essentials of English. New York. 1956.
-

ТУРЛИ ТИЛ СИСТЕМАЛАРИНИ ҚИЁСИЙ УРГАНИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДЛАРИ

(Methods of Comparative Study of Language Systems)

Турли тил системаларини қиёсий ўрганишда икки хил метод мавжуд:

- 1) умумий типологик метод,
- 2) тарихий қиёсий метод.

Умумий типологик метод лингвистик типология фанини ўрганса, тарихий қиёсий метод компаративистика фанини ўрганади.

Лингвистик * типологиянинг предмети

Типология сўзи грекча *tipos* — *тип, тур, образ, шакл, белги* ва *logos* *сўз, фан* сўзларининг қўшилишидан ясалган. Типология ҳозирги даврда ҳамма фанлар учун хосдир. Шу нуқтаи назардан лингвистик типология тушунчаси типологик макрокатегориянинг бир қисми

(The Subject Matter of Linguistic Typology) ҳисобланади. Типология предмет ёки ҳодисаларнинг таснифланиш процесси билан боғлиқлигига кўра иккига бўлинади:

- а) лингвистик типология;
- б) нолингвистик типология.

Лингвистик типология тиллар системаларини бир-бири билан қиёслаш, тил қонунлари ва категорияларини умумлаштиришни, уларни типологик классификациялашни ўрганади. Лингвистик типологиянинг бу тури соф лингвистик типология дейилиб, экстралингвистик типологияга қарама-қарши қўйилади. Экстралингвистик типология тилни мазкур тилга яқин бошқа системалар, масалан, семиотик, коммуникацион ва бошқа белги системалар (*sign system*) билан қиёслайди ва солиштиради¹. Семистик система инсон тили, ҳайвонот тили, машина «тил»и системаси ва бошқаларни ўз ичига олади.

Ноллингвистик типология лингвистикадан бошқа фанларда

¹ Б. А. Успенский. Структурная типология языков. М., 1965. стр. 17.

ишлатилади.¹ Нолингвистик типология масштаби жуда кенг бўлиб, геология, тарих, жамиятшунослик, ботаника фанларида, санъат ва адабиётда, музыка ва умуман фанда турли предмет, ҳодиса ва воқеаларнинг ўхшашликлари ва фарқига кўра классификациясини ўрганади.

Типология соҳасида қилинган ишлар ҳали умумтипология миқёсига кўтарила олганича йўқ. Типологияни турли конкрет тармоқларга бўлиш асосан ҳозирги даврга хосдир, чунки типология ҳақидаги фан аввал аниқ ва конкрет бўлмаган,

Умумий типология тиллар системаларини умумий категориялар асосида ўрганади.

* *

*

Ҳозирги тилшуносликда тил умумий таҳлилининг бир неча методи мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси тил апализи билан шуғулланса-да, хусусиятига кўра улар бир-биридан фарқ қилади ва тиллар системасини турли йўллар билан текширади.

Маълум тил ёки тилларнинг ҳозирги ҳолати, структураси тасвирий ёки дескриптив методга асосланиб ўрганилади.

Турли тиллар системаларини умумлаштириб, қиёслаб ўрганувчи метод типологик методдир.

Типологик методларнинг барчасини ўз ичига олган лингвистик типология умумий типология ҳисобланади. Умумий типология хусусий типологик методлар эришган натижаларни умумлаштиради. Дунёдаги барча тиллар системалари умумий типологик нуқтани назардан ягона бир структуранинг турли панхроник вариантлари ҳисобланади². Шу сабабли ҳам типология тиллар умумий структурасининг турли элементлари ўртасидаги алоқасини, умумий қонуларини ўрганади. Умумий типология барча тиллардаги умумий типологик қонуларни баён этади, тил универсалиясини яратади, маълум тиллар системалари асосида универсал қонуларни бошқа тиллар системасига индуктив равишда татбиқ қилади.

Типологиянинг предмети қуйидагичадир:

- а) умумий тил қонуларини яратади ва уларнинг системалари ўртасидаги алоқаларни аниқлайди,
- б) тил универсалиясини аниқлайди,
- в) типологик сунъий эталон тил яратади,
- г) тиллар ўртасидаги ўлчов бирлиги хизматини ўтайдиган бирликларни аниқлайди,
- д) тилларнинг морфологик классификациясини тузади,
- е) фан тиллари типологиясини тузади.

¹ Ю. В. Рождественский. Тезисы о природе понятий лингвистической типологии. Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1965, стр. 101.

² В. А. Звегинцев. Современные направления в типологическом изучении языков. Новое в лингвистике. Вып. III, М., 1963, стр. 17.

ТИПОЛОГИЯНИНГ ТИЛ ЯРУСЛАРИ БИЛАН АЛОҚАСИГА КЎРА ТАРМОҚЛАРИ

(Branches of Typology According to the Levels
of Languages)

Типология фани тиллар системаларининг турли иерархик бирликларини қиёсан умумлаштириб ўрганади ва мазмун планига мувофиқ формал типология, семантик типологияга бўлинади.

Формал типология
(Formal Typology)

Типологиянинг бу тури ифода плани бирликларининг типологик хусусиятларини ўрганади. Формал типология фонологик, морфологик ва синтактик типологиядан ташкил топади¹. Формал типология асосан тилнинг морфологик ва синтактик ярусларининг формал томонларига кўпроқ аҳамият бериб, уларнинг маълум формал белгиларини турли тиллар системасида ўрганади.

Семантик типология
(Semantic Typology)

Семантик типология мазмун плани бирликларини типологик тадқиқ қилади. Мазмун плани деганда тилнинг семантик структураси тушунилади. Типологик қиёслаш семантик қиёслашни ҳам ўз ичига олади. Семантик қиёслаш семантик типология асосида юзага келади.

Семантик типология семантик категорияларнинг ифодаланишидаги муштаракликни абстрактлаштиради ва маълум тушунчаларнинг турли тиллар системаси ифода плани бирликларини воситасида талқин этилишини ўрганади. Турли тиллар луғатларини тузишда, бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишда семантик типология қонунларининг амалий аҳамияти катта.

Тиллар ҳар хил бўлса ҳам уларнинг системасидаги маълум семантик категорияларни ифодаловчи сўзлар муайян гуруҳларни ташкил қилади. Семантик типологияда баъзи категориялар умумий, баъзилари эса фақат айрим тилларгагина хос бўлади. Семантик типология семантик майдон (Semantic field)ни аниқлашда катта роль ўйнайди. Қардошлик муносабатининг ифодаланиш усулларини бир неча тиллар мисолида кўриб чиқамиз¹.

Келтирилган жадвалда ака-укалик ва опа-сингиллик маъноларининг ифодаланиши уч гуруҳга ажратилган: биринчидан, ўзбек ва венгр тилларида тушунча аниқ ифодаланган, яъни қардошлик, жинс ва ёш тушунчасини акс эттиради; иккинчидан, рус, инглиз ва француз тилларида қардошлик тушунчаси ёш тушунчасини акс эттирмайди. Аммо жинс тушунчаси акс этти-

¹ Б. Ю. Городецкий. К проблеме семантической типологии. Из-во МГУ. 1969, стр. 125—126.

² Л. Ельмслев. Можно ли считать, что значения слов образует структуру. Новое в лингвистике. Вып. II, М., 1962, стр. 127—128. С. Ульман. Семантические универсалии. Новое в лингвистике. Вып. V, М., 1970, стр. 289. 291. R. H. Robins op. cit. pp. 338-341.

Туркий тиллар	Фин-угор тиллари	Славян тиллари		Герман тиллари		Роман тиллари	Индонез тиллари
Ўзбекча	Венгрча	русча	полякча	инглизча	немисча	французча	индонезча
ака	bátya	брат	brat	brother	Bruder	frère	saudara
ука	öccs						
она	néne						
сингил	hug	сестра	siostra	sister	Schwester	soeur	

ридан, учинчидан, индонез тилида қардошлик тушунчаси жуда умумлашган бўлиб, у жише тушунчасини алоҳида фарқ қилмабди. Индонез тилидагидек, малайя тилида ука ва сингил тушунчалари биргилга *ade* сўзи билан ифодаланади. Шуниси қизиқки, *амма* ва *хола* тушунчаларининг ифода этилиши ўзбек ва латин тилларида бир-бирига ўхшайди:

ўзбекча	латинча
хола	matertera
амма	amita

Ҳар бир тушунча турли қўшма сўзлар, сўз бирикмалари воситасида ёки айрим тушунтириши билан таржима қилинади. Масалан, ўзбек тилидаги *ака* рус тилига *старший брат*, *ука* *младший брат* деб таржима қилинади. Аммо катта *акам*, *кичик акам*, *катта укам*, *кичик укам* терминлари фақат тушунтириши билан ифодаланиши мумкин.

Семантик типологияга кўп тиллардаги *табу* (taboo) ни мисол келтирамыз. Табу дунёдаги жуда кўп тилларда ишлатилади. Масалан, ўзбек тилида *бўри*нинг номини атамасликка ҳаракат қилиб қўшқир сўзи ишлатилса, *чаён*, *бий*, *қора қурт* ўрнида *газанда*, *оти йўқ* сўзлари ишлатилган. Табу рус, инглиз ва бошқа тилларда ҳам учрайди. Масалан, рус тилидаги *медведь* (айиқ) сўзи икки марта табуланган. Биринчи марта умумҳинд-европа тилидаги *сикто* сўзига мос келувчи рус сўзи *медведь* (медоед, медуедь) сўзи билан алмаштирилган бўлса, ҳозирги вақтда *медведь* сўзи ўрнида, *Мишка*, *Топтыгин*, *Михаил Иванович*, *Косолапый*, *Потапыч*, *Махнач*, *Лесник*, *Хозяин капи* сўзлар ишлатилган.¹

¹ Лев Успенский, А почему не иначе? Наука и жизнь, № 7, 1965, стр. 58. С. Ульман. Семантические универсали. Новое в лингвистике, Вып. V, 1970, стр. 282—284.

Тил ярусларининг ўзаро алоқасига кўра типологиянинг қуйидаги бўлимлари мавжуд:

- а) фонологик ва фонетик типология,
- б) морфологик типология,
- в) синтактик типология,
- г) лексик типология¹.

Юқорида кўрсатилганлардан ташқари социолингвистик типология, график типология, методик типологиялар ҳам учрайди. Аммо биз энг муҳимларинигина кўриб чиқамиз.

Фонологик типология — Фонологик типология тилларнинг фонологик яруси бирликлари системасини ташкил этувчи (Phonological Typology) белгиларни ўрганadi. Фонологик типология умумий дифференциал фонологик белгиларни², фонемалар хусусиятларини, уларнинг сўз структурасидаги синтактистик алоқаларини³, товушларнинг фонематик хара­ктеристикасини, уларни гуруҳлаш усулларини, ўзаро оппозицияларини умумлаштириб ўрганadi. Фонологик хусусиятларига кўра тилларни маълум гуруҳларга бўлиш ҳам типологиянинг шу бўлимига оид (масалан: тонал ва тонал бўлмаган тиллар *tone languages and non-tonal languages*). Дунёдаги тилларнинг ҳар бирида унли ва ундошлар системаси бор. Агар айрим тилларда унли фонема иккита бўлса, ундош фонемаларнинг сони элликтагача етади⁴. Турли тиллардаги фонемалар уларнинг миқдоридан қатъи назар маълум типологик белгиларига кўра таснифланади. Қийёсий типология уларнинг дифференциал белгилари, дистрибуциялари, оппозицияларига таяниб уларнинг фонологик ярус универсалиясини тузади. Ҳозирги илмий адабиётларда фонемаларнинг универсалияси қуйидагича берилади:

- унлилик — унсизлик
- ундошлик — ундош эмаслик
- компактлик — компактсизлик
- диффузиялилик — диффузиясизлик
- нозаллик — нозал эмаслик
- жаранглилик — жарангсизлик ва б. қ. лар⁵

Маълум фонологик белгиларнинг умумийлигига кўра тиллар типологик группаларга бўлинади. Фонологик белгиларнинг айримлари дунёдаги барча тилларга хос бўлса, айримлари фақат

¹ Б. Ю. Городецкий. К проблеме семантической типологии. Издательство, МГУ, 1969, стр. 125—129; R. H. Robins. *General Linguistics*, London, 1964, op. cit. Типология языковых систем. Программы специализации студентов, Издательство МГУ, 1966.

² Б. А. Успенский. Структурная типология языков. М., 1965, стр. 41—42.

³ R. H. Robins, op. cit. p. 328.

⁴ Andre Martinet, *Linguistic Typology*. pp. 68—69.

⁵ Б. А. Успенский. Структурная типология. М. 1965. стр. 186—208. Ю. В. Рождественский. Типология слова. М., 1969. Языковые универсалии и лингвистическая типология. 1969, стр. 333—334. М. И. Лекомцева. Типология фонологических систем. Исследования по структурной типологии. М., 1963, стр. 42—51.

баъзи тиллар системасида учрайди, холос. Масалан, тоналликнинг мавжудлигига кўра серб-хорват, швед, вьетнам тиллари бир группани, тоналликнинг йўқлигига кўра инглиз, рус, араб тиллари бошқа бир группани ташкил этади¹.

Фонетик типология турли тилларда фонетик ярус бирликларини: уяли ва ундош товушларни талаффуз этишдаги ўхшашликни ёки фарқни конкрет физик жиҳатдан урганувчи бўлиmdir. Айрим уялилар лабни чўзиб талаффуз этилганида, (ҳ) товуши (г) тарзида талаффуз этилганида, фонетик типологияга кўра интонацияда қардош ва қардош бўлмаган тилларда ўхшашлик бўлиши мумкин. Масалан, қардош эмаслигидан қатъи назар кавказ халқлари учун муайян артикуляция ёки акцент хос бўлса, Урта Осиё республикалари халқлари учун бошқа бир акцент хосдир. Қардош тилларда ҳам маълум хусусият ёки умумийлик бўлмаслиги мумкин. Масалан, Р. Х. Робинс француз, немис, дания, швед, норвегия тилларида тил олди уялилари талаффуз этилганида лабнинг доира шаклида олд томонга чўзилишини, инглиз тилида эса бу хусусиятнинг йўқлигини таъкидлайди.²

Қиёсий тарихий метод олиб борган фонетик тадқиқотни асосан фонетик типологияга киритиш мумкин. Қиёсий тарихий методда фонетик қонуниятлар деярли ўрганилмаган бўлса-да, фонетик типология фонологик типологияга қарши қўйилмайди. Аксинча улар бир-бири билан боғлиқдир.

Фонетик типология товушларни экспериментал ўрганиш билан ҳам шугулланади.

Типология тил иерархиясининг барча ярусларини ўрганади. Айтиб ўтилганларга метриканинг умумий назариясини ўрганилган метрик типология (metric typology)ни ҳам киритиш мумкин.

Ж. Лотцнинг кўрсатишича, метрика учун фонетик хусусият ҳар хил тилларда турлича бўлиши мумкин.³

Морфологик типология (Morphological Typology) Тилларни морфологик хусусиятига биноан таснифлаш ва маълум морфологик категориянинг турли тилларда ифодаланишидаги универсалликни аниқлаш билан морфологик типология шугулланади. Морфологик типология морфологик категорияларнинг ифодаланишидаги изоморфизм ва алломорфизмни турли тиллар системасида таҳлил қилиб умумлаштиради, грамматик маънони ифодаловчи префиксал ва инфиксал қўшимчаларнинг ҳар хил қўлланиш усулларини умумлаштириб ўрганади. Масалан, род, сон, келишик, шахс, замон, аспект каби морфологик категорияларнинг турли тилларда ифодаланиши

¹ Andre Martinet, op. cit. pp. 84—95

² R. H. Robins op. cit. p. 328.

³ I. David Crystal, Prosodic Systems and Intonation in English. Cambridge, at the University Press, 1919. p. 31—32; J. Lotz, Metrics and Linguistics, in Report of the 10th Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Teaching, ed. R. S. Harrell Georgetown Monograph Series on Language and Linguistics. (Washington: Georgetown U. P.) — pp. 129—37.

морфологик типологиянинг объекти ҳисобланади. Морфологик типология кўпроқ морфемик ярус чегарасидан чиқарилмай ўрганилади. Шунинг учун турли тиллар системалари чогиштирилганида, турли ярус бирликларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Синтактик типология
(Syntactic Typology)

Синтактик типология тилларнинг синтактик ярусини ташкил қилувчи birlikларни типологик таснифлайди. Синтактик типология фонологик ва морфологик типологияларни ўз ичига олади. Типологиянинг бу турида сўз бирикмалари, гапнинг семантик ва формал турлари, сўз тартибининг эркин ёки турғун эканлиги, эга, кесим ва тўлдирувчиларнинг ўзаро алоқаси, интонациянинг маънога таъсири, суффикс, префикс ва бошқа қўшимчаларнинг турли сўз тартиблари билан боғлиқлиги ўрганилади. Морфологик ва синтактик типология грамматик типологияни ташкил қилади.

Лексик типология
(Lexical Typology)

Лексик типология лексик birlikлар хусусиятлари, структурасига кўра ўхшашлиги ва фарқини, турли туркумга тааллуқли сўзларнинг лексик хусусиятларини ўргатади.

Сўзларнинг қапчалик кўп ва кам қўлланилишини, бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларнинг ишлатилишидаги умумийлик ҳодисаларини ҳам лексик типология ўз ичига олади.

Лексик типологиянинг асосий вазифаси тиллардаги лексик константаларнинг ифодаланиш усулларини ва уларнинг типологик умумийлигини ўрганишдан иборатдир.

ЛИНГВИСТИК ТИПОЛОГИЯНИНГ ТУРЛАРИ

(Kinds or Parts of Linguistic Typology)

Маълумки, шу вақтгача типологиянинг турлари ёки бўлимлари ҳақида аниқ классификация мавжуд эмас. Типология соҳасида қилинган ишларга ва айтилган фикрларга мувофиқ типологияни икки катта бўлимга:

- а) структурал типология ва
- б) қиёсий типологияга ажратамиз.

Структурал типология
(Structural Typology)

Ҳозирги замон лингвистик типология фанининг асоси бўлган структурал типология тилнинг структурал лингвистика методлари асосида иш кўриб турли тилларнинг структурал белгиларини системага солади ва инвентарлаштиради. Структурал типология аниқ методлар асосида тил ярусларининг дифференциал белгиларини, типологик хусусиятларини аниқлайди ва уларнинг типологик классификациясини тузади. Структурал типология тилдаги ҳар бир структурани умумий лингвистик иштирокчи тарзида ўрганади. Тадқиқотнинг бу тури тил универса-

дивсий яратилишнинг умумий назарияси бўлган изоморф¹ ҳодисалар билан бирга баъзи ҳодисаларнинг² алломорфизмиги ҳам аниқлайди. Бу методни кенг қўлланилишнинг амалий аҳамияти конкрет тилларни ўрганиш жараёнида ўз аксини топади.

Бунинг бўлмаган тилларни амалий ўрганиш жараёнида юзага келган янги методлар «классик» тилларни баён этишда ҳам қўлланила бошлади. Бу методлар қардош бўлмаган турли тиллар системаларини изоморф ва алломорфликка суяниб, структурасининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш билан қиёслашни анча осонлаштиради.

Асосий вазифасига кўра структурал типологиянинг қуйидаги қисмлари мавжуд:

- а) тил универсалиялари,
- б) тилларнинг типологик классификацияси,
- в) махсус типологик назария ва метод яратиш,
- г) эталон тилни аниқлаш.

Тил универсалиялари Тил универсалиялари универсал грамматика билан боғлиқдир. Бу ҳақдаги фикр аввалдан мавжуд. Аммо ҳозирги кунга қадар универсаллик конкрет (тажриба асосида яратилган) материаллар йўқлиги сабабли илмий метод сифатида шакллана олмаган эди.

XX асда тил дивалезининг конкрет методлари пайдо бўлган, универсалиям юзага келди. Бу соҳадаги айрим мақолаларни ҳисобга олганда, тил универсалияси 1948 йил Париждаги Халқара лингвистларнинг VI конференциясида қисман муҳокама қилинди. 1961 йил апрель ойида эса (Нью-Йорк) тил универсалиясига бағишланган конференцияда бу фаннинг келажақдаги режалари мукаммал муҳокама қилиниб, унинг асосий предмети ҳақида меморандум қабул қилинди³. Бу меморандум авторлари Ж. Гринберг, Ч. Осгуд, Ж. Желкинс биринчи марта тил универсалиялари ҳақида конкрет фикрлар айтиб, универсалия турларини баён этдилар. Кейинчалик тил универсалиясини ўрганиш дунё тилшунослигида, совет тилшунослигида ҳам ривож топа бошлади.

Ҳозирги пайтда чет эл тилшуносларидан Ж. Гринберг, С. Сапорта, Р. Якобсон, Ч. А. Фергусон, Н. С. Трубецкой, Б. Трика, Н. Ф. Хоке, П. Керчмер, Н. Крамский, В. Скаличка, совет тилшуносларидан Б. А. Успенский, Ю. В. Рождественский, Н. Ф. Вардуль, Ю. Я. Глазов, В. В. Иванов, В. П. Нёдялков ва бошқаларнинг ишлари асосида универсалиянинг бир қанча турлари аниқланиб системалаштирилди.

Тил универсалиялари барча тиллар системаларига хос умумий лингвистик категориядир. Тил универсалиялари ёки универ-

¹ Р. Якобсон. Типологические исследования и их вклад в сравнительно историческое языкознание. Новое в лингвистике, М., 1963, вып. III, стр. 97.

² Б. А. Успенский. Структурная типология языков. М., 1965, стр. 17.

³ «Memorandum Concerning Language Universals» (Presented to the Conference on Language Universals N. Y. April 13—15, 1961).

сализм тилдаги умумий категорияларни ўрганади ва дескриптив ҳамда бошқа методларни тилнинг умумий қонунлари билан боғлаш ва типологик умумийликни аниқлашда қўлланади. Универсализм тил қонунларининг умумлаштирилиши демакдир.

Структурализм дедуктив метод воситасида иш кўрса, универсализм индуктив метод асосида иш кўради, яъни маълум умумийликни барча тиллар системаларига татбиқ этади.

Тил универсалияси томонидан аниқланган қонун-қоидалар барча тилларга хос бўлиши керак¹.

Тиллардаги умумийликни ўрганиш тил универсалиясигагина эмас, балки тарихий қиёсий метод ва ареал лингвистикага ҳам хосдир. Қиёсий тарихий метод маълум географик территорияга жойлашган қардош тиллар группасини ўрганади. Аммо тилларнинг бу группасини тил универсалиялари асосида ўрганилганда улар ўртасидаги чегара йўқолади.

Тил универсалияси амалий лингвистик фанлиги, лингвистик ва экстралингвистик ҳодисаларни талқин этиши, диахроник ва синхроник таҳлил қилишга қодирлиги тилни психолингвистика ва этнолингвистика билан боғланишига кўра бошқа методлардан бирмунча афзалдир. Тил универсалияси маълум қоида ёки усул воситасида ифода этилади.

Универсалия илмий асарларда турлича ёзилса-да, универсалия жадвалида қайта ишлаб чиқилади. Совет тилшунослигида Б. А. Успенский тузган жадвалдан фойдаланилади² ва универсал қоидалар тақомиллаштирилади. Жадвал тўрт катакдан иборат бўлиб, биринчи катакда универсалиянинг умумий квантори, иккинчисида махсус лингвистик фикр, яъни универсалиянинг жорий этилиши, учинчисида лингвистик ҳодиса, тўртинчи катакда эса автор номи ва бошқа изоҳлар келтирилади:

Универсалия кван- тори	Универсалиянинг жорий этилиши	Лингвис- тик ҳо- диса	Изоҳ
---------------------------	----------------------------------	-----------------------------	------

Универсалияларни умумлаштириб беришда қўлланиладиган кванторлар қуйидагилар:

∇ — умумийлик квантори,

∃ — мавжудлик квантори,

d — эҳтимоллик квантори,

/ — эгри чизиқ ноаниқлик квантори, масалан, ∇/d,

∅ — бекор қилиш квантори,

∅∃ — «мавжуд эмас» деган маънони англатади.

Кванторлар умумий тиллар ҳақидаги универсаллик ва махсус тил ҳодисаларини ифодалашда қўлланилишига кўра икки хил ўқи-

¹ Б. А. Успенский. Проблема универсалии в языкознании. Новое в лингвистике, Вып. V. М., 1970, стр. 10.

² Б. А. Успенский. Структурная типология языков. М., 1965, стр. 182—185.

лади. Биринчи ҳолатда: V — ҳар қандай тилда ... P — энг кўп тилларда ... деб ўқилса, иккинчи ҳолатда: V — ҳамма ҳолларда ёки ҳар бир ... P — кўп ҳолларда ... E — бор, мавжуд деб ўқилади.

Универсалияни универсалия жадвалисиз ҳам ифодалаш мумкин. Қуйида Ж. Гринберг томонидан аниқланган жадвалис¹ (Ж. Гринберг услуби) ва жадвалли (Б. А. Успенский услуби) грамматик универсалияларни келтирамыз²:

1) Агар тилда узлукли (discontinuous) морфема бўлса, ҳамма вақт префиксация, суффиксация ёки иккови ҳам мавжуд бўлади.

2) Агар тил фақат суффиксли бўлса, послелог албатта бўлади, агар тил фақат префиксли бўлса, предлог бўлади;

Квантор	Универсалиянинг жорий этилиши	Лингвистик ҳодиса	Изоҳ
V	E узлукли морфема	{ E префикс ёки E суффикс	Гр. 73(26)
V	{ E суффикс аммо EL префикс	EL послелог аммо EL предлог	Гр. 73(27)
V	{ E префикс аммо EL суффикс	E предлог аммо EL послелог	Гр. 73(27)
P	келишик	E сон	Гр. 81
V	E род	E сон	Гр. 74(36)
V	E род N да	E род P да	Гр. 75(43) Хо. 16(41)
V	E иккиламчи сон	E кўплик сон	Гр. 74(34)
V	E учламчи сон	E иккиламчи сон	

¹ Ж. Гринберг. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значительных элементов. Новое в лингвистике, V. М., 1970. стр. 114—161.

² Б. А. Успенский. Структурная типология языков, М., 1965. стр. 211—213.

3) Кўп тилларда келишик категорияси бўлса, сон категорияси ҳам бўлади;

4) Агар тилда род категорияси бўлса, сон категорияси ҳам бўлади;

5) Агар тилда род категорияси отларга хос бўлса, олмошларда ҳам род категорияси бўлади;

6) Учламчи сон категорияси бўлиб, иккиламчи сон категорияси бўлмаган. ва иккиламчи сон категорияси бўлиб, кўплик сони бўлмаган тил йўқ.

Универсалияни бошқача усуллар билан ҳам, масалан, ёй ўқи ёки қавслар воситасида ҳам ифода этилади.

Тилнинг турли ярусларида лингвистик категорияларнинг ифодаланишига ва бошқа хусусиятларига кўра фонологик, морфологик, синтактик, семантик ва нутқ универсалиялари бор бўлаб, умумий хусусияти ва ифодаланиш доирасига кўра дедуктив — индуктив, абсолют — статистик, содда — мураккаб, синхроник — диахроник, тил ва нутқ, лингвистик — экстралингвистик, символик ва бошқа универсалиялар мавжуд.

Типологик классификация (Typological Classification) Тилларнинг типологик (морфологик) классификациясини тузиш ҳам структурал типологиянинг вазифасидир. Типологик классификация тилларни грамматик қурилишига қараб

турли таксономик гуруҳларга бўлиш билан шуғулланади. Типологик классификациянинг асосчилари Ф. Шлегель, В. Гумбольдт, А. Шлейхер, Э. Сепир, Ф. Ф. Фортунатов ва бошқалар тилларни генетик ўхшашлигига қараб эмас, балки ташқи белгилари ва формаларига кўра бир неча гуруҳларга бўладилар.

Типологик классификацияга кўра изолятив, агглютинатив, фузион ёки флектив, инкорпаратив тиллар бўлиб, бу тилларда синтетизм ва аналитизм структураси учраши мумкин.

Тилларнинг турли группаларида аналитик ва синтетиклик хусусиятининг ифодаланишини Э. Сепир ўз асарида мукамал кўрсатиб берган. Ундан ташқари бир тилдаги типологик форма турлича ифодаланиши мумкин. Масалан, ҳозирги инглиз тилидаги предлог, боғловчи ва айрим равишларнинг (on, in, as, here) парадигматик формалари бўлмаганлиги сабабли изолятив типга, парадигмаси бўлиб, маълум аффикслар олиб келувчи сўзлар (unhappiness, pupils) агглютинатив типга киритилади. Ўзақдаги уялини ўзгартириш билан сўз формасини ясалиши (men, mice, wrote) фузияга мисол бўлади¹. Типологик классификация нуқтаи назардан инглиз тили фузион ёки флектив, ўзбек тили агглютинатив тиллар гуруҳига мансуб бўлса-да, ҳар иккаласи ҳам асосан аналитик тиллар бўлганлиги учун улар ўртасида типологик яқинлик бор.

Тилларни типологик таснифлаш борасида кейинги пайтда қилинаётган ишларнинг сони тобора кўпайиб, типологик класси-

¹ R. H. Robins, op. cit. pp. 381—333.

фикациялашда тилшуносликдаги янги методлардан фойдаланилмоқда.

Махсус типологик назария (Special Typological Rules) Тиллар системаларини типологик тадқиқ қилиш усуллари ва махсус қоида ва методларини яратиш махсус типологик назариянинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Типология фани ҳали ёш бўлганлиги учун ҳам тилларни типологик классификациялашда, тиллар системалари ўртасидаги типологик изоморфликни аниқлашда, тил универсалиялари универсал моделлар яратишда эталон тил танлашда янгидан-янги метод ва усулларга муҳтож.

Махсус типологик назария яратишда дунё тиллари системаси структурал типологиянинг объекти ҳисобланиб, у конкрет тил системасини алоҳида ўрганувчи дескриптив методдан ҳамда бир гуруҳга қардош тиллар системасини ўрганувчи генетик методдан фойдаланиб умумий типологик методлар яратади.

Типологик назарий барча тиллар системаларидаги универсалияни аниқлашга қодир бўлиши керак.

Типологик назария универсалияларни баён этиш усулларини ифодадан, типология учун махсус терминлар танлайди.

Метатил (эталон тил) (Metalinguage) Типологиянинг асосий вазифаларидан бири турли тиллар системаларини классификациялаш учун мезон вазифасини ўтовчи маълум система яратишдир. Бундай система *метатил* ёки *эталон тил* дейилади. Эталон тил умумий универсал тил бўлиб, ҳамма конкрет тиллар унинг инвариантлари ҳисобланади. Дедуктив усулда аниқланган тайёр воситачини эталон тилга солиштириш натижасида бошқа тилларнинг системаси аниқланади. Эталон тил сифатида конкрет тил ёки система ҳам олиниши мумкин. Эталон тилнинг асосий вазифаси тиллар системасини ифодалашда ўлчов бирлиги вазифасини ўташдан иборат.

Типологияда эталон тилнинг турлари ёки миқдори ҳали тула аниқланмаган. Шунга қарамай қуйидагилар эталон тил сифатида қўлланиши мумкин:

1) умумий сувбий тил қоидаларидан ташкил топган символ тил;

2) системаси яхши шилланган конкрет тил;

3) маълум система;

4) маълум лингвистик, грамматик ёки семантик категория;

5) маълум фонологик дифференциал белгилар;

6) маълум грамматик қоида;

7) маълум семантик майдон;

8) маълум фонологик, морфологик, синтактик ва бошқа моделлар;

9) маълум метод.

Эталон тил типологияда тилларнинг қандай мақсадда қиёсланаётганигига қараб қўлланади. Агар тил эмик ярус бирликлари асосида қиёсланадиган бўлса, қардош тилларнинг бири эталон

тил вазифасини ўтайди. Масалан, герман тилларидаги маълум товуш ёки грамматик форма ёки аффиксларнинг ривожланиши ёки ёйилишини текширилганда кўпроқ тикланган прагерманик праформалардан ёки гот тили системасидан фойдаланилади. Агар эмик ярус бирликлари асосида тил системасини текширадиган бўлинса, фақат маълум категориялардан эталон сифатида фойдаланилади.

Бирор чет тилни ўрганишда ўқувчиларнинг она тилиси эталон тил вазифасини ўташи мумкин.

Грамматик қондалар грамматик ярус бирликларини қиёслашда қўлланилса, маълум семантик категория семантик ярусини қиёслашда эталон тил вазифасини ўтайди.

Ҳар қандай эталон тил универсал кучга эга бўлиб, унинг ишлатилиш доираси кенг бўлиши керак. Тил универсалияси экстраполяцияга асосланганлиги сабабли танланган эталон тил ҳар қандай номаълум тил системасини типологик ўрганганда ҳам ўз универсаллигини ва ишлатилиш имкониятини йўқотмаслиги керак.

Қиёсий типология
(Comparative Typology)

Қиёсий типология умумий типологиянинг бир қисми бўлиб, тилларни қиёсий ўрганиш билан шуғулланади. У икки ва ундан ортиқ конкрет тиллар системаларини, тиллардаги маълум категорияларни дедуктив равишда алоҳида ўрганади, тиллар системаларидаги лингвистик ҳодисаларни бир-бири билан таққослаб, умумий типологик қонда ва қонунлар яратади.

Икки тил системасини бинар усулида қиёслашда ҳар бир қиёсланаётган тил системасининг баён этилган материали алоҳида-алоҳида қиёсланади. Ҳар бир ярус бирлигининг ўзига хос хусусияти, бошқа яруслардаги бирликларнинг ўзаро алоқалари ҳисобга олинади. Аммо типология ҳанузгача қиёслаш учун бундай тайёр материалга эга эмас.

Тил системаларини қиёслаш тилнинг кичик системаларини (small systems) қиёслаш натижасида юзага келади. Масалан, тиллардаги нисбат категорияси феълларнинг умумий системасида кичик системани ташкил этади. Бирор тилнинг умумий системаси хусусиятини аниқлаш учун аввал ягона системани ташкил этган кичик системанинг асосий белгиларини аниқлаш зарур. Бу хусусда Б. А. Успенский шундай дейди: «Энг муҳим типологик ёндошишлардан бири — тилларни типологик қиёслашнинг бирдан бир объекти қилиб, тилларнинг умумий системаларини эмас, балки кичик системаларнинг ўзини олишга ундайди»¹.

Бир йўла бир неча тилларнинг ҳар хил кичик системаларини қиёслаш ёки қиёсланган тиллар системаларини аста-секин ошириб бориш мумкин. Бунда икки тил системасини қиёслаш бошланғич жараён ҳисобланади. Бунда икки гуруҳ тиллар ва-

¹ Б. А. Успенский. Отношение подсистем в языке и связанные с ними универсалии, ВЯ, №6; 1968, стр. 3.

кили сифатида дастлаб икки тилни танлаш ва ундан кейин доирани бошқа тиллар ҳисобига кенгайтириб бориш керак.

Лингвистик иерархияда қардош бўлмаган тиллар системаларини синхрон типологик қиёслашда бирор грамматик категория ифодаланишининг ўрни ва усуллари аниқлаш муҳим назарий аҳамиятга эга. Бу, биричидан, ҳар бир қиёсланаётган тилни баён этиш жараёнини алоҳида-алоҳида ташкил қилиш учун, иккинчидан, бу тилларнинг ҳар бирига хос бўлган хусусият умумий лингвистик универсалия ва баъзи хусусий формаларининг донмий қонуний мувофиқлашувини аниқлаш учун зарур. Аммо бундай муҳим лингвистик таҳлилнинг кўпгина масалалари ҳали етарли даражада ҳал этилган эмас. Қиёслашнинг конкрет методикаси ишлаб чиқилмаган, бир системали ва кўп системали тилларни қиёслашнинг ягона принципи йўқ. Ҳозиргача муайян конкрет тилларни инвентаризациялаш ва қиёслашга доир тўла материал мавжуд эмас, «тил системаларининг барча ярусларини лингвистик баён этишда фойдаланиш мумкин бўлган ҳисоблашнинг универсал шкалалари ишланмаган»¹.

ҚИЁСИЙ ТИПОЛОГИЯНИНГ БЎЛИМЛАРИ

(Parts of Comparative Typology)

Тиллар ва тиллар системаларини қиёсий ўрганувчи фан бўлган қиёсий типология характерология (characterology) ва универсал грамматика (universal grammar) фанларини ўз ичига олади.

Характерология тилларни қиёслаш билан шуғулланувчи назарий ва амалий фандир. Шу сабабли ҳам уни қиёсий типологиянинг бир бўлаги сифатида талқин этамиз.

Характерология айрим типологлар томонидан типологияга қарама-қарши қўйилади.

Структурал типологияга типологиянинг асосий предмети сифатида қараш бундай янглишувга олиб келган. Характерология мутлақо типологияга қарама-қарши қўйилмаслиги керак, чунки умумий типологиянинг яратилишига характерология муайян ҳисса қўшади.

Характерология тилшуносликда аввалдан маълум бўлса-да, вессан В. Маттеусининг бу соҳага бағишланган асари унинг ишда равшан топилшига сабаб бўлди². Кейинчалик Э. Леви, П. Гартман, Н. С. Трубецкой, Е. Д. Поливанов ва бошқалар бу масала билан шуғулландилар.

Характерология кўпроқ бирор конкрет тилни бошқа тил билан солиштириш натижасида унинг *характерли хусусиятини* ўртақлади.

¹ Вопросы структуры языка. М., 1964, стр. 4.

² Mathesius V. On linguistic characterology with illustrations from Modern English. «Actes du 1er Congrès international de linguistes», Leiden, 1928.

Характерологиянинг муҳим томони шундаки, у бошқа тиллар билан солиштириш натижасида конкрет тиллар системасини ғуфта ва синчиклаб ўрганadi. Характерология аниқлаган лингвистик бирликлар ва лингвистик белгилар ҳам структурал типология, ҳам қиёсий тарихий метод учун тайёр материал бўлиб хизмат қилади.

Универсал грамматика (Universal Grammar) — Универсал грамматика ҳам қиёсий типологиянинг бир қисми бўлиб, тил системаларини қиёслаш билан шуғулланади.

Универсал грамматикада икки ёки ундан ортиқ тил олиниб, уларнинг бири иккинчиси ёрдамида баён этилади. Бунда маълум категория фақат грамматик ярус билан чегараланмай, лексик ярус бирликларидан ҳам фойдаланилади.

Универсал грамматика структурал типологиядаги грамматик ярус универсалиясидан шу билан фарқ қиладики, грамматик ярус универсалияси, биринчидан, фақат грамматик ярус бирлиги билан боғлиқ, иккинчидан, унда универсалия аниқлашилаётган тиллар миқдори чегараланмаган бўлади. Айрим тилшуносларнинг фикрича универсал грамматикада танланган тиллардан бирида ўрганилаётган категория аниқ бўлиши керак, аммо бу универсал грамматиканинг бир томонидир, холос. Бирор категориянинг турли ярусларда ифодаланиши ҳар икки тилда ҳам ноаниқ бўлиши мумкин. У қиёсланаётган тиллар системасининг яхши ўрганилганлиги ёки яхши ўрганилмаганлиги билан боғлиқ. Масалан, кўплик категориясини универсал грамматика нуқтаназардан ўрганилса, кўплик маъносини ифодаловчи морфологик маркерлар билангина чегараланиб қолмай, балки лексик ярус бирликлари ҳам танланади. Кўплик маркерларига қуйидагилар киради:

- 1) кўплик формасини ясовчи аффиксал морфема (от, олмош, феъл ва бошқаларда);
- 2) сон туркумига кировчи сўзлар;
- 3) айрим олмошлар;
- 4) жамловчи отлар;
- 5) сўз формаларини ўзгартирувчи фонетик ҳодисалар (умлаут: тап — теп).

Универсал грамматика қардош бўлмаган тиллар системаларини қиёслашда жуда қўл келади. Ундан ташқари, у таржима назарияси, лексикография, методика фахлари учун жуда муҳим материал яратиб беради.

Тил универсалияларини тузишда ҳам универсал грамматикадан қисман фойдаланилади.

Қиёсий типология структурал типологиядан қуйидагича фарқ қилади:

1) текширилаётган тиллар сони чегараланганлиги сабабли қиёсий типология умумий типологик қонун ва мукамал тил универсалияси ярата олмаса ҳам, аммо унга замин яратади. Қиёсий типологик тадқиқотлар натижасида олинган тил систе-

масига оид фактлар тиллар универсалиялари ва умумий типологик қонун яратишда ишлатилади;

2) қиёсий типология тиллар системаларини алоҳида-алоҳида тадқиқ қилиш усулларини ишлаб чиқади ва қиёслаш усулларини топади;

3) структурал типология тиллар элементларининг функцияларининг ва ўзаро алоқаларини қиёсласа қиёсий типология тил элементлари ўртасидаги алоқаларни ва конкрет элементларни таълаш билан шуғулланади;

4) қиёсий типология фақат тиллар системасидаги ўхшашликка таъниб қолмай, система бирликларидаги турли-туманлик ва маълум категориялар маънолар ифодаланишидаги ярусларо фарқларни ҳам ўрганади. Масалан, структурал типология тил универсалиясини гапда ярусларга кўра аниқлайди. Ҳар бир ярус бирлигини бошқа тилларда фақат ўша ярус бирлиги билан таққослайди. Қиёсий типология эса бирор категорияни турли яруслар бирликлари воситасида ифодаланиши усулларини кўриб чиқади;

5) қиёсий типологияда текширилаётган тиллар сони чегараланган бўлади;

6) қиёсий типология ҳам назарий, ҳам амалий томонни кўзласа-да, кўпроқ у практик ва методик мақсад учун хизмат этади.

Демак, қиёсий типология структурал типологиядан фарқ қилиб, характерология ва универсал грамматикани ўз ичига олади.

ҚИЁСИЙ ТИПОЛОГИК ГРАММАТИКА

(Comparative Typological Grammar)

Қиёсий типологик грамматика ҳам қиёсий типологиянинг бир бўлими бўлиб, икки ёки ундан ортиқ тил системаларини синхроник қиёслайди.

Қиёсий типологик грамматиканинг кўпроқ амалий ва методик аҳамияти бор. Бу грамматика универсал грамматика ва характерологияга ўхшаш бўлиб, у ҳам эмик, ҳам этик яруслар асосида тузилиши мумкин. Агар у эмик ярус асосида ёзилса, назарий мақсадни, этик ярус бирликларини қиёсласа, практик мақсадни кўзлаган бўлади.

Тилнинг фақат грамматик яруси бирликларини қиёслаш билангина чегараланган типология *бир ярусли қиёсий типологик грамматика* дейилади. Масалан, замон категорияси икки тилда ўрганилганда фақат морфологик категориялар формалар билан чегараланилади.

Бирор категорияни бир вақтнинг ўзида турли ярус бирликларини воситасида ифодаланишини, уларнинг икки тилдаги мослашувини, тиллараро эквивалентлигини аниқловчи грамматика *кўп ярусли қиёсий типологик грамматика* деб аталади. Кўп ярусли қиёсий типологик грамматика фақат морфологик ёки

синтактик яруслар билан чегараланиб қолмай, балки лексик ярусни ҳам ўз ичига олади. Масалан, замон категорияси икки ва ундан ортиқ тиллар системаларида қиёсий урганилганда феъл формаларидан ташқари, сўз бирикмалари, феълларнинг равишлар ва бошқа сўз туркумлари билан бирга махсус синтактик конструкциялар, маълум фономорфологик ўзгариш ва лексик бирикмалар ҳам тадқиқ этилади. Бу жиҳатдан қиёсий типологик грамматика универсал грамматикага ўхшайди. Тилларнинг структурасидаги турли-туманликка кўра бирор категория бир тилда асосан морфологик формантлар воситасида ифодаланса, бошқа тилда синтактик бириклар воситасида ифода этилади. Бу тилнинг морфологияси ривожланганлиги ва ривожланмаганлиги билан боғлиқ. Масалан, келишим категорияси ўзбек тилида ривожланган морфологик система бўлса, инглиз тилида ривожланмаган системадир. Шу сабабли сўзлар ўрта-сидаги алоқа предлогли бирикмалар воситасида баён этилади, чунончи, ўзбек тилида: N+suff. инглиз тилида: rger+N.

Тилларнинг генетик қардошлик муносабати қиёсий типологик грамматикада муҳим роль ўйнамайди. Аммо қиёсланаётган тилларда генетик қардошлик, типологик ўхшашлик ва ареал яқинликка аҳамият бериш керак.

Генетик қардошлик маълум генетик оила ёки гурпуага кирувчи тиллардаги фонетик, морфологик ва лексик бирикларнинг муштараклигини ўрганади. Генетик қардошлик тарихий принцип бўлиб, тилларнинг тарихий ривожланишини, умумий праформаларни қайта тиклайди.

Типологик ўхшашлик типологик белгиларнинг ўхшашлигига асосланиб, турли ярус бирикларининг дифференциал белгиларини, тиллар системалари ўртасидаги яқинликни, система бириклари ўртасидаги алоқаларни ифодалашдаги изоморфликни белгилайди. Типологик ўхшашликка кўра ҳиндевропа тиллари семит тиллари билан, ўзбек тили япон ёки бошқа тиллар билан бирикиши мумкин. Типологик ўхшашликни ҳозирги замон типологларидан Тадуеш Милевский қуйидагича таърифлайди: «Шундай қилиб, ҳар бири ўз системасида бир хил лингвистик функцияни бажарадиган, яъни текстда ва системада маълум ўринни эгаллаб, ҳар икки ҳолда ҳам бирдай келишини кўрсатадиган икки тил элементи типологик ўхшашлик бўлиши мумкин»¹. Генетик қардошлик маълум қардош тиллар системаси ва уларнинг пайдо бўлиши билан чегараланса, типологик ўхшашликда бундай чегара йўқ. Ундан ташқари генетик қардошликка кўра тиллар жуда кўп оилаларга бўлинади. Дунёдаги тилларнинг сони кўп бўлгани учун уларнинг оилаларини урганиб чиқиш ҳам жуда мураккаб. Типологик ўхшашлигига кўра классификациялашни, айрим камчиликларни ҳисобга олмаганда, Э. Сепир анча мукамал баён этган.

¹ Тадуеш Милевский. Предпосылки типологического языкознания. Исследования по структурной типологии. М., 1963. стр. 3.

Типологик ўхшашлик ва генетик қардошликнинг ўзаро алоқасига кўра қардошликни қуйидагича классификациялаймиз:

- а) соф генетик қардошлик;
- б) генетик-типологик қардошлик;
- в) соф типологик қардошлик.

Генетик қардошлик турғун бўлмай, у тил тарихининг турли босқичларида ўзгариб туради. В. Скаличка буни қуйидагича эътироф этади: «Француз тили латин тилидан, ҳозирги герман тиллари қадимги герман тилларидан фарқ қилади. Шунинг учун генетик қардош тиллар типологик жиҳатдан бир-биридан бутунлай фарқ қилади, француз, чех ва арман тиллари бунга мисол бўла олади. Яқин қардош тиллар зарурат туфайли типологик ўхшашликнинг энг юқори даражасида бўлиб, бу кўпроқ барча славиц тилларга тааллуқлидир»¹.

Компаративистлар томонидан аниқланган ҳинд-европа оиласига мансуб баъзи тил гуруҳларидаги фонетик, морфологик ва лексик умумийликлар бундан далолат беради. Дарҳақиқат, баъзи қардош тиллар ҳам генеологик, ҳам типологик планда жуда ўхшаш бўлса ҳам баъзиларида бундай яқинлик йўқ.

Генетик қардош ва турли системадаги тиллар типологик қиёслаганда маълум даражада қардош тилларда тарихий ўхшаш элементларнинг, қардош тиллар гуруҳи учун умумий бўлган ифодаланиш формаларининг сақланиб қолиши билан улар бир-биридан фарқ қилади. Масалан, дентал суффикслар иштирокида ясалган утган замон формалари, -s суффикси иштирокида кўплик сонининг ясалиши ҳинд-европа тилларининг герман гуруҳига тааллуқли тиллар учун хос хусусиятдир. Худди шунга ўхшаб роман тиллари, эрон тиллари, туркий ва бошқа гуруҳдаги тиллар учун қатор ўхшашлик ва типик умумий форма яратиш мумкин. Бу хусусда В. Н. Ярцева бундай дейди: «Грамматик ва лексик туркумларнинг умумий контурлари ўзларининг генетик бирлигига кўра қардош тилларда кўп ўхшашликларга мойилдир»². Генетик қардош бўлмаган тиллар ўз тарихий тараққиёти жараёнида типологик жиҳатдан яқинлашиб, типологик қардош ёки аниқроғи, ўхшаш тил бўлиб қолади.

Синхрон қиёсий типология қардош ва қардош бўлмаган тилларни баб-баравар тадқиқ этади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида, махсус формативлар иштирокида нисбат категориясининг ифода этилишида, венгр, япон, ҳатто банту ва бошқа талай тиллар билан кўп ўхшашликлар бор. Аммо бундай яқинликни соф типологик яқинлик деб ҳисобламоқ лозим.

Қиёсий типология учун тил системаларини ўрганиш, уларнинг босқичига кўра ўзига хос структурал хусусиятларини, типик формалар, конструкция ёки гапларни аниқлаш ва тил уни-

¹ В. Скаличка. О современном состоянии типологии. Новое в лингвистике. Вып. III. М., 1963, стр. 22.

² В. Н. Ярцева. Принципы типологического исследования родственных и неродственных языков. Проблемы языкознания. Изд-во «Наука» М., 1967, стр. 206.

версалияларини топиш ҳамда қиёслаш учун тиллар ўртасидаги мувофиқликлар қонуниятларини яратиш зарур.

Ареал яқинлик ҳам типологик ўхшашлик сингари икки ва ундан ортиқ тиллар ўртасидаги ташқи ўхшашликни ўрганеди. Географик яқинлигига кўра бир неча генетик қардош ва қардош бўлмаган тиллар системасида маълум умумийлик мавжуд. Ареал яқинлик географик ёндошлик муносабатига кўра тиллар системасида пайдо бўлган маълум ўхшашликлар асосида тилларни типологик жиҳатдан гаснифлайди ва бунинг натижасида «тиллар иттифоқи» пайдо бўлади. Типологик таснифлашда тиллар ўртасидаги реал яқинликни аниқлашнинг муҳим аҳамияти бор.

ҚИЁСИЙ ГРАММАТИКА ТЕРМИНИ

Ҳозирги кунда қиёсий методни талқин этадиган тилшунослик фани бўлимларининг номлари баҳсли масалалардан ҳисобланади. Лингвистик адабиётларда турли терминларни учратамиз. *Ўзбек тилида* қиёсий метод, чоғиштирма метод, қиёсий типология, қиёсий грамматика, чоғиштирма грамматика, *рус тилида* сравнительный метод, сопоставительный метод, сравнительное языкознание, синхронно-сопоставительный метод, шунингдек, сравнительная грамматика, сопоставительная грамматика, конфронтационная грамматика, трансляционная грамматика, типологическая грамматика, скрытая грамматика, явная грамматика, *инглиз тилида* comparative historical method, comparative philology, comparative linguistics, contrastive linguistics, descriptive comparative linguistics, comparative grammar, etc. терминлари қўлланади.

Кейинги йилларда тилшуносликда қиёсий грамматикани икки хил аташ, яъни қардош тилларнинг грамматик системалари қиёсланган грамматикаларни қиёсий грамматика (сравнительная грамматика) деб, қардош бўлмаган тилларнинг грамматик системасини ва қардош тилларнинг ҳозирги замон синхрон қиёсий грамматикасини чоғиштирма грамматика (сопоставительная грамматика) деб аташ тавсия қилинмоқда.

Инглиз лингвистик адабиётида ҳар қандай қиёслаш **comparative** номи билан юритилаверади. **Comparative philology** термини эса умумий тилшуносликни ҳам ўз ичига олади.

Тил системаларини қиёсловчи махсус фан — типология тобора ривожланиб бораётган бир вақтда терминологик чалкашликка асло йўл қўйиб бўлмайди. Типология учун генетик қардошлик ва қардош эмасликнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Шунинг учун қиёсий грамматикани инглиз ва ўзбек тилларининг қиёсий типологик грамматикаси деб аташни маъқул кўраемиз.

Типология фанининг ривожланиши (Historical Development of Typology)

Типология фани эндигина илмий асосда ўрганилиб келаётган янги фандир. Илгари тиллар ва тиллар системаларидаги ўхшашликни аниқлаш, уларни ажратиш ва қиёслаш стилияли равишда олиб борилган. Умуман олган

да тил ҳақидаги билим аввал мустақил фан бўлмаган. Қадимги Грецияда тил ва тил фактларини ўрганиш билан файласуфлар шугулланган. Кейинчалик бу фан мустақил соҳа тарзида ажралиб чиқади ва Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам тараққий эта бошлайди.

Аста-секин тил, тил системаси ва қонунлари турли даврдаги лингвистик ва лингвистик бўлмаган оқим вакиллари томонидан ўрганилди.

Типология фани ХХ асрдан бошлаб мустақил фан сифатида ўрганилаётган бўлса-да, у узоқ тарихий даврни босиб ўтди. В. Скаличка «Типология тилшуносликнинг энг қадимий ва энг кам ишланган бўлимларидан биридир»¹ деса, Ж. Эллис «Comparative linguistics in the widest sense is as old as linguistics itself» деб ёзади.²

Типология ҳақидаги фикрлар дастлаб аналогистлар ва аномалистлар асарларида ўз ифодасини топганлиги таъкидланади.³ Кейинчалик тилларнинг турли томонлари ўрганилиши натижасида типология фани ҳам ривожлана борди. Биринчи марта грек ва латин тилларидаги феъл системаларини қиёсий ўрганган олим Макиробиус (Macrobíus тахминан эрамизнинг 400 йиллари) бўлган.⁴ Аммо у фақат ҳамон категориясининг бир қисмини тасвирлаш билангина чегаралашган.⁵

Тил ҳақидаги қонунларни умумлаштириш масаласи ўрта асрда бирмунча ривожланди. Масалан, Ф. Бэкон (1561—1626) ягона тил ва умумий грамматика яратиш масаласини кўтарган бўлса, Р. Декарт (1596—1650), Г. В. Лейбниц (1646—1716) умумий ва ягона сунъий фалсафий тил яратиш кераклигини таъкидлайди ва бу соҳада маълум ишлар қилади.

Типология фанининг ривожланишида умумий грамматика ҳақидаги фикрлар ва ниҳоят универсал грамматиканинг пайдо бўлиши катта роль ўйнади. Эрамизнинг ХІ асрларида яшаган Петр Хелиас (Peter Helias) асарларида ва «Modistae» (Modis Significandi) номи билан аталувчи файласуф ва грамматистлар универсал грамматиканинг айрим умумий масалаларини ёритишган бўлса,⁶ Уйғониш даврига келиб ана шундай умумий грамматика пайдо бўлади. Биринчи умумий грамматика 1660 йилда «Умумий рационал грамматика» ёки «Пор Рояль грамматикаси» номи билан нашр этилади. Бу грамматика тилнинг илмий анализига бағишланиб, унда биринчи марта бир қанча

¹ В. Скаличка. О современном состоянии типологии. Новое в лингвистике. Вып. III. М., 1963, стр. 19.

² J. Ellis. Towards a General Comparative Linguistics, London, 1966, p. 112.

³ J. Ellis. Ibid. p. 112.

⁴ R. H. Robins. Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe. London, 1951, pp. 62-63.

⁵ Op. cit. p. 63.

⁶ R. H. Robins. Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Grammar. London, 1951, p. 76 ff.

тиллар асосида кўп тиллар учун умумий бўлган қоида ва грамматик категориялар, сўзлар ўртасидаги алоқалар, универсал қоидалар яратилган.¹

Кейинчалик турли системадаги тилларнинг ўрганилиши натижасида тилшунослар тилнинг умумий ва хусусий қонунларини аниқлай бошлашди. Тилларни қиёсий ўрганиш XIX асрга келиб жуда ҳам ривожланди. Тилларнинг грамматик қурилиши билан боғлиқ бўлган типологик ёки морфологик классификация яратилишининг типология учун муҳим аҳамияти бор.

Қиёсий типология
фанининг пайдо
булиш сабаблари

Ҳар бир фан маълум сабабларга кўра пайдо бўлади ва тараққий этади. Қиёсий типология фанининг тараққий этишига ҳам муайян омиллар сабаб бўлган. Биз бу омилларни батафсил кўриб чиқамиз.

Биринчи омил типологик тақлидир. Маълум бир тил системасини акс эттирган муайян таҳлил, метод воситасида бошқа бир тил системасини ўрганиш жараёнида қиёсий типологияга асос солинади. Масалан, латин тили грамматикалари грек тили грамматикалари асосида, европа ва бошқа тиллар грамматикалари латин тили грамматикалари заминиде яратилган.²

Қадимий давр грамматикалари икки тил системасини қиёслаётганларини ўзлари ҳам сезмай ўша даврда қиёсий типологиянинг бир қисми бўлмиш қиёсий грамматикага пойдевор ярата бошлаганлар. Албатта, у қисман таққослаш бўлган, холос.

Тайёр методдан фойдаланишнинг икки усули бўлган:

а) ўз тили грамматикаси системасини баён этишда бошқа тил грамматикаси системасидан ижобий фойдаланиш;

б) ўз тили грамматикаси системасини бошқа бир тил грамматикаси системасига тўғридан-тўғри мослаштириб баён этиш.

Гарчи Варро «Латин тили грамматикаси» (*De Lingua Latina*) асарини грек тили грамматикаларидан фойдаланиб ёзган бўлсада, латин тили грамматикасида артикль борлигини, грек тилидаги бешта келишиқ ўрнида латин тилида олти келишиқ мавжудлигини қайд этиши ижобий бир ҳолдир.

Инглиз, немис, француз, славян ва бошқа тиллар грамматикаларининг яратилишида тайёр усулдан фойдаланишни ҳам ижобий ҳисоблаш мумкин.

Типологик тақлид типологик эргашиш деб ҳам аталади.

Бирор проблеманинг бошқа бирор тилда мукамал ёритилиши типологик эргашишга сабаб бўлади. Масалан, тилнинг система экаплигини биринчи марта қадимги ҳинд олими Панини

¹ В. А. Ольховиков. Рационализм и эмпиризм в философии языка XVII в. и грамматика «По Рояль». Учёные записки 1 МГПИИЯ им. М. Тореца, том 42, М., 1968, стр. 5374. Состояние теории языка в раннее средневековье и возрождение (на базе становления европейской лингвистической традиции) (Учёные записки 1 МГПИИЯ им. М. Тореца, том 51, М., 1969, стр. 220—238.

² R. N. Robins, *op. cit.*

кўрсатганлиги маълум.¹ Бу фикр ҳозирги структуралистлар учун асос бўлди.

Қадимги ҳинд тили грамматикаларида композиция (икки ёки ундан ортиқ содда сўзлар ёки ўзак морфемаларни қўшиб қўшма сўз яшаш) методи билан сўз яшашнинг беш усули батафсил баён этилган бўлиб, у дунё тилшунослари учун универсал тасниф хизматини ўтайди.² Жумладан, бу таснифдан ҳозирги инглиз тилида ҳам тўла фойдаланилади.

Иккинчи омил қиёсий-тарихий методлар. Қиёсий-тарихий метод қиёсий типология фанининг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнади. Бу метод вакиллари бир хил оилага мансуб бир қанча қардош тиллар системаларини ўрганиб, уларнинг фонетик, морфологик ва бошқа лингвистик бирликларининг тарихий пайдо бўлишининг умумий праформа (тикланган илк форма)ларини аниқлашга муваффақ бўлдилар. Бу омил типология фани пайдо бўлишининг асосий сабабларидан бири ҳисобланади.

Қиёсий-тарихий метод тилларнинг айрим хусусиятларини системалаштиради ва таснифлайди.

Учинчи омил ўрганилмаган тилларни ўрганиш жараёнидир. Номаълум ва ёзуви бўлмаган тиллар системалари маълум тиллар системалари ўлчов birlikлари воситасида аниқланади. Масалан: Латин Америкаси ва Африка қитъаларида яшовчи кўп халқларнинг тиллари маълум тиллар системасига қиёслаб ўрганилган.

Тўртинчи омил таржима фанининг ривожланишидир. Дастлаб бошқа тиллардан ағдарилган таржималар системаси ўрганилиб, қиёсий типологияга асос солинган. Бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишда, аввал манба тил ва таржима тил системалари қиёсан ўрганилади. Масалан, антик адабиётнинг ўрта асрда Европа тилларига таржима қилиниши классик тиллар системалари билан танишиш имконини берди. Қиёсий типологиянинг ривож топишида ҳозирги кунда амалга оширилаётган автоматик таржиманинг айниқса катта ҳиссаси бор.

Бешинчи омил лугатлар тузиш жараёни бўлиб, икки тилли лугатларнинг тузилиши қиёсий типологиянинг тараққий этишида муҳим роль ўйнайди.

Олтинчи омил янги универсал методларнинг яратилишидир.

Янги универсал методларнинг пайдо бўлиши турли қардош ва қардош бўлмаган тиллар системаларидаги ўхшашлик ва фарқни талқин этишда типологияга қўл келади.

Еттинчи омил чет эл тилларни амалий ўрганишидир. Чет тилни ўқитишда мазкур тил системасини ўқувчининг она тилиси системаси билан қиёсланади. Бунда қисман бўлса ҳам икки тилнинг айрим белгилари қиёсланади. Ўзбекистонда инглиз, немис, фран-

¹ В. В. Иванов, В. Н. Топаров. Санскрит. М., 1960, стр. 44.

² Ўша асар, 125—127-бетлар; Қадимги ҳинд тилида қўшма сўзлар беш гуруҳга бўлинган: dvanda, tatpuras, karmadharaya, dvigu, bahuvrihi.

қуз тиллари ўқитилиши муносабати билан бу тиллар системаларини ўзбек тили системаси билан қиёслаш тобора ортиб бормоқда.

Саккизинчи омил тилларни назарий ўрганишдир. Турли тиллар системаларини назарий ўрганиш маълум лингвистик ва экстралингвистик категорияларнинг баён этирилишидаги умумийликини, логик ва лингвистик категорияни, шунингдек, тил ва тафаккурнинг бир-бири билан алоқасини аниқлашни, ҳамда «лингвистик эҳтимоллик» масалаларини ўрганишни ўз ичига олади. Фан ва техника тараққиёти, турли илмий информацияларни жаҳонга тарқатиш, дунё тилларини назарий ва амалий ўрганишни тақозо этади. Ҳозирги пайтда тилларнинг норматив фонетикаси ва норматив грамматикасини ўрганиш авж олиб кетди. Бу эса ўз навбатида қиёсий типология фанини кенг ўрганишга пухта самийн яратди.

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ МЕТОД (Comparative Historical Method)

Қиёсий-тарихий метод ёки қиёсий-тарихий тилшунослик тилларни таққослаб ўрганувчи классик фан бўлиб, бир-бирига таққосланадиган барча фанларнинг асоси ҳисобланади. Бу метод ҳам тиллар системаларини қиёслаш билан шуғулланганлиги учун уни типологияга киритилади. Қиёсий-тарихий метод маълум даражада типологиядан фарқ қилишига қарамай, ҳозирги пайтда бу метод қиёсий типология фанининг ютуқларига асосланиб қайта ўрганилмоқда ва конкретлашмоқда.

Қиёсий-тарихий метод компаративистика номи билан ҳам юритилади. Компаративистика тилларнинг конкрет бирликлари (товуш, сўз, морфема), грамматик формаларининг тарихий тараққиёт жараёнида ўзгариши, қардошлик муносабатлари ва бошқаларни асосан генетик метод ёрдамида текширади. Бу метод фақат қардош тиллар системаларинигина талқин этади.

XIX асрда яшаган олимлар тиллар системаларини ўрганишда компаративистика методидан кенг фойдаланишган. Жумладан Фридрих Энгельс тилларни қиёсий ўрганувчи компаративистика фанини зўр қизиқиш билан ўрганган ва бу соҳага тааллуқли талай асарларга ўз мулоҳазаларини ёзиб қолдирган. Шу сабабли ҳам Карл Маркс Ф. Энгельсни «қиёсий тилшунослик мутахассиси» деб атаган.¹ Компаративистика соҳасидаги ўз фикрларини Ф. Энгельс «Франк диалекти» асарида муфассал баён этган.

Қиёсий типология билан қиёсий-тарихий метод ўртасидаги тафовутлар қуйидагилардир:

¹ Г. А. Климов. Вопросы компаративистики в трудах Ф. Энгельса. ВЯ. 1971, № 4, стр. 18.

1) қиёсий-тарихий метод тил системасини маълум даражада абстрактлаштирилади. Абстрактлаштириш ҳозирги тилшуносликдаги тек формал инвентаризациялаш ёки изоморфлик ва алломорфлик ҳодисасининг барча тиллар системаларида мавжудлигини аниқлаш билан шуғулланмай, балки қардош тиллар системаларини қиёслаш билангина чекланади;

2) қиёсий-тарихий метод тил системасининг айрим элементларини солиштириб, мазмун ва ифода планларидаги қардошлик алоқаларинигина ўрғанади;

3) қиёсий-тарихий метод тил системалари элементларининг ривожланишини тилларнинг қардошлик муносабатлари асосида ўрғанади. Дунё тилларининг генетик оилалари сони жуда кўп бўлганлиги бунга ноқулайлик туғдиради. Умумий тилшунослик назариясини, тил универсалияларини яратишда бунинг ўзи қиёфа қилмайди, албатта;

4) қиёсий-тарихий метод лингвистик элементлар ўртасидаги алоқаларни эмас, балки ўша элементларнинг ўзини тиклашга ва ўрғанишга, уларнинг қардошлик муносабатларини аниқлашга аҳамият беради;

5) қиёсий-тарихий метод асосан диахрон тилшунослик эканлиги билан типологиядан фарқ қилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, қиёсий-тарихий метод умумий типологик методдан бирмунча фарқ қилса-да, улар бир-бирига қарши қўйилмайди, балки аксинча улар бир-бирини тўлдирди. Масалан, кўп тилларнинг генетик қардошлигини ва улар системаларидаги ўхшашликни аниқлашда, типологик метод праформа ёки умумий системани тузишда генеологик методга ёрдам беради. Тилларнинг генеологик универсалиясини тузишда, тиллар системалари бирликларининг характериини очишда эса генеологик метод типологияга ёрдам беради.

Агар қиёсий-тарихий методни типологиянинг таркибий қисми ҳисобласак, у пайтда типология фани тиллар системаларини қиёсий ўрғанувчи ягона фан бўлиб қолади. Хуллас, бу фан структурал типология, қиёсий типология ва генеологик типология бўлимларидан иборат бўлган конкрет фандир.

АДАБИЁТЛАР

- Бенвенист Э. Классификация языков. Сб. Новое в лингвистике. вып. III, М., 1963.
- Городецкий Б. Ю. К проблеме семантической типологии. М., 1969.
- Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков. Сб. «Новое в лингвистике». вып. III, М., 1963.
- Звегинцев. Современные направления в типологическом изучении языков. Сб. «Новое в лингвистике». вып. III, М., 1963.
- Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968
- Исаченко А. Опыт типологического анализа славянских языков. Сб. «Новое в лингвистике». вып. IV, М., 1963.
- Қацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.
- Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1965.

- Мещанинов И. И. Типологические сопоставления и типология систем.—«Научные доклады высшей школы. Филологическая наука», № 3, стр. 3—13. 1958.
- Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания. «Исследования по структурной типологии». М., 1963.
- Новое в лингвистике. вып. V, М., 1970.
- Ольховиков Б. А. Рационализм и эмпиризм в философии языка XVII в. и грамматика «Пор Рояль». Ученые записки I МГПИИЯ им. Мориса Тореца, М., 1968, том. 42.
- Ольховиков Б. А. Состояние теории языка в раннее средневековье и возрождение (на базе становления европейской лингвистической традиции). Ученые записки I МГПИИЯ, М., 1969, том. 51.
- Структурно-типологическое описание современных германских языков. М., 1966.
- Гухман М. М. О единицах сопоставительно-типологического анализа грамматических систем родственных языков.
- Принципы типологического анализа языков различного строя. АН СССР, М., 1972.
- Бавелл Ч. Е. Лингвистическая типология.
- Гарвин П. Л. Относительная анализируемость морфологических данных.
- Гринберг Дж. Фонологические универсалы в синхронии и диахронии.
- Болинджер Д. Интонация как универсалия.
- Ельмслев Л. О категориях личности — неличности и одушевленности — неодушевленности.
- Уорф Б. А. Грамматическая категория.
- Якобсон Р. О. Звуковые законы детского языка и их место в общей фонологии.
- Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол.
- Рождественский Ю. В. Типология слова. М., 1969.
- Скаличка В. О современном состоянии типологии. Сб. «Новое в лингвистике», вып. III, М., 1963.
- Скаличка В. Типология и тождественность языков. Исследования по структурной типологии. АН СССР, М., 1969.
- Слюсарева Н. А. Об универсализме в грамматике. ИЯВШ, вып. III, М., 1966.
- Структурная типология языков. М., 1966.
- Макаев Э. А. Отбор констант для построения типологической грамматики германских языков.
- Шендельс Е. И. О сопоставительно-типологическом анализе в морфологии.
- Ярцева В. Н. Типологическое исследование морфологических структур в родственных языках.
- Сепир Э. Язык. М.-Л., 1934.
- Соссюр де. Ф. Курс общей лингвистики. М., 1933.
- Теоретические проблемы современного советского языкознания. АН СССР, М., 1964.
- Макаев Э. А. Современное состояние общего языкознания и соотношение сравнительной, сопоставительной и типологической грамматики. Теоретические проблемы современного языкознания. АН СССР М., 1964.
- Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960.
- Успенский Л. А. Структурная типология языков. М., 1965. Члены предложения в языках различных типов. (Мещаниновское чтение.) АН СССР, Л., 1972.
- Языковые универсалы и лингвистическая типология. М., 1969.
- Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. Сб. «Новое в лингвистике». вып. III, М., 1963.
- Mathesius V. On linguistic characterology with illustrations from Modern English, «Acta du ler Congres international de linguistes», Leiden, 1928.

АСОСИЙ ГРАММАТИК СИГНАЛЛАРНИНГ ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ИФОДАЛАНИШИ

(Grammatical Signals of English and Uzbek)

Ҳар бир тилнинг грамматикасида ўзига хос грамматик сигналлар (латинча *signum* белги) бўлиб, бу сигналлар шу тилни бошқа тиллардан ажратиб туради. Масалан, ўзбек тилидаги «Спорт мастери самбо рекордчилари пьедесталида» (ТО) деган жумлада бирорта ҳам ўзбекча сўз йўқ. Шунга қарамай, ажратиб кўрсатилган грамматик белгилар шу гапнинг ўзбек тилига хос эканлигини аниқлатади.

Инглиз тилида ҳам тилнинг грамматика структурасини ифодаловчи қатор грамматик белгилар бор.

Грамматик сигналлар грамматик муносабатларни ифодалайди. Тилларнинг умумий структураси ёки хусусияти шу грамматик сигналлар воситасида аниқланади. Грамматик муносабатни билдирувчи сигналлар одатда тилда кўп қайтариловчи элементлар ҳисобланиб, улар ўзларининг шу хусусиятлари билан лексик birlikлардан фарқ қиладилар. Масалан, бир бетли асарда грамматик сигналлар бир неча марта ишлатилиши мумкин. Аммо лексик birlikларга тааллуқли сўзлар қайта-қайта такрорланавермайди. Акс ҳолда тил системасида тавтологик гализлик (*redundancy*) содир бўлади.

Грамматик муносабатни ифодаловчи грамматик сигналлар сонини чегараланган бўлади ва у ёниқ системани ташкил қилади.

Ҳозирги инглиз тили грамматикаси системаси учун қуйидаги бешта асосий сигнал хосдир: 1) флексия-қўшимча (*Inflections*); 2) ёрдамчи сўзлар (*Function Words*); 3) сўз тартиби (*Word Order*); 4) просодия (*Prosody* грекча *prosodia* «ҳамоҳанглик»). Бунга интонация, урғу ва шунга ўхшаш супрасегмент белгилар киради; 5) ҳосилавий контраст (*Derivational Contrast*).

Баъзи грамматистлар бешинчи сигнални асосий белги ҳисоблашмайди.

Ҳозирги ўзбек тилининг грамматик системаси учун ҳам бешта асосий сигнал хосдир: 1) флексия; 2) ёрдамчи сўзлар; 3) сўз тартиби; 4) просодия ёки интонация; 5) деривацион контраст.

Юқоридаги грамматик сигналларнинг умумий вазифаси сўз-

ларнинг синтактик муносабатларини ифодалашдан иборат бўлса-да, ammo уларнинг ҳар бири ўзига хос махсус функцияни бажаради. Улар грамматик категориялар яшашда қўлланилади.

Уқорида таъкидланган бешта грамматик сигнал ҳар иккала тилга хос бўлишига қарамай, улар инглиз ва ўзбек тилларида ҳар хил қўлланади. Масалан, флексия ҳар иккала тилда бир хил ишлатилса ҳам сўз тартибида фарқ бор. Ердамчи сўзлар ҳар иккала тилда ҳам асосий сигнал ҳисобланишига қарамай инглиз тилида улар кўпроқ ишлатилади.

Флексия инглиз ва ўзбек тилларидаги асосий сигналлардан ҳисобланиб, сўзларнинг грамматик формаларини ясовчи грамматик морфемалар билан ифодаланади.

Флексия ҳозирги инглиз тилида оз миқдорда бўлса-да, сўзларни грамматик алоқага киритишда катта роль ўйнайди. Масалан: John closed his eyes гапида **-ed** ва **-s** суффикслари сўзларни грамматик олақага киритаётган сигналлар бўлиб, **-ed** замон категориясини, **-s** эса отларда сон категориясини ифодалаб келяпти.

Ҳар бир сўз туркумининг ўзига хос маълум грамматик сигналлари мавжуд. Масалан, инглиз тилида отнинг асосий грамматик сигналларини ифода этувчи флексияга кўплик категориясини ифодаловчи **-s** морфемаси ва келишик қўшимча **-s** ҳамда уларнинг турли позициян ва семантик вариантлари киради. Ўзбек тилида флексия инглиз тилидагига нисбатан анча ривожланган бўлиб; асосий сигналлар эгалик, кўплик ва келишик қўшимчалари билан ифодаланади.

Флексив сигналларнинг хусусиятига кўра инглиз ва ўзбек тиллари бир-биридан қуйидагича фарқ қилади:

а) инглиз тилида эгалик қўшимчаси йўқ;

б) ўзбек тилида келишик қўшимчалари яхши ривожланган. Масалан, инглиз тилида иккита келишик бўлса, ўзбек тилида 6 та келишик бор;

в) инглиз тилида сон категориясининг ифодаланишида латин, грек ва бошқа тиллардан кирган суффикслар кўп қўлланилади, яъни инглиз тилида кўплик морфемасининг алломорфлари бир нечта бўлиб, ўзбек тилида **-лар** асосан ягона морфема ҳисобланади. Флексив сигналнинг ҳар икки тилдаги қиёсий жадвали қуйидагича:

Тиллар	Флексив сигналлар		
	Эгалик қўшимчаси	Келишик қўшимчаси	Кўплик қўшимчаси
Инглиз тили	—	+	+
Ўзбек тили	+	+	+

Жадвалдан кўришиб турибдики, инглиз тилида эгалик категориясининг морфологик маркери йўқ. Инглиз тилида қарашлилик ёки эга эканлик маъноси морфологик усул билан эмас, балки лексик-синтактик усул билан ифодаланади. Масалан:

My pencil — (Менинг) қаламим.
His pencil — (Унинг) қалами.

Ўзбек тилида эгалик категорияси флексия ва махсус лексия морфемалар воситасида ифодаланади.

Ўзбек тилидаги эгалик категориясининг икки хил кўрсаткичи, яъни препозитив ва постпозитив кўрсаткичлар маълум даражада ғализликка сабаб бўлади. Ўзбек тилида иккала кўрсаткичдан бири қўлланилишининг ўзи кифоя. Инглиз тилида эса ҳаммаша препозитив кўрсаткич ишлатилади.

Инглиз ва ўзбек тилларидаги эгалик категориясини қиёсий ўрганилганда, морфологик ярусдагина ўзбек тилида флектив кўрсаткич, инглиз тилида эса ноль кўрсаткич борлигини кўриш мумкин. Бошқа ярус бирликлари ҳам қиёслаб ўрганилганда инглиз тилида бир томонлама препозитив кўрсаткич, ўзбек тилида эса икки томонлама флектив — постпозитив, лексик — синтактик препозитив кўрсаткич мавжудлиги маълум бўлади.

Бошқа сўз туркумларида ҳам отлар каби махсус грамматик кўрсаткичлар мавжуд.

Махсус категориал маънони ифодалашига кўра грамматик сигналлар **асосий** (марказий) ва **перифериал** (қўшимча) сигналларга бўлинади.

Сўзларнинг олдиغا, ўртасига ва охирига қўшилишига қараб флексиялар *префикс*, *инфикс* ва *суффикс* деб аталади.

Ё р д а м ч и с ў з л а р. Мустақил, махсус маъно англатмай, мустақил сўзларни бир-бири билан грамматик алоқага киритиб, улар ўртасидаги семантик-синтактик муносабатни кўрсатувчи ган булаклари функциясида қўлланилмайдиган сўзлар **ёрдамчи сўзлар** дейилади. Инглиз тилида ёрдамчи сўзларга асосан предлоглар, боғловчилар, ўзбек тилида эса кўмакчи ва боғловчилар кириди. Ҳар иккала тилда ҳам боғловчиларнинг турлари бир хил бўлиб, функциялари бир-бирига жуда ўхшашдир.

Масалан:

My friend and I.

Ўртоғим ва мен.

Ўртоғим билан мен.

Инглиз тилида предлоглар келишиқ қўшимчалари ўрнила ишлатилади, ўзбек тилида эса кўмакчилар ёки апиқроғи, по с-

лелоглар келишиқ қўшимчаларининг синонимлари сифатида ишлатилади. Предлог ва послелогларнинг маъноси конкретроқ бўлганлиги учун келишиқ қўшимчаларидан фарқ қилади.

Предлог ва послелогларнинг функцияси бир хил бўлса ҳам улар от ёки олмош билан турлича бирикади: предлог от олдида, послелог отдан кейин ишлатилади. Масалан: предлог + N, послелог + N.

Тилнинг умумий универсалиясига биноан инглиз тилида предлогнинг отдан олдин келиши SVO структура, ўзбек тилида послелогнинг отдан кейин келиши SOV структура ҳисобланади.

Инглиз тилида келишиқ формаларининг йўқолиб кетганлиги сабабли ёрдамчи сўзлар энг зарур сигналлар қаторига киритилади. Инглиз тилида умумий ва чегараланган эгалик келишиқларигина мавжуд. Айтилган фикрни исботлаш учун қуйидаги учта гапни ўзбек тилидан инглиз тилига таржима қилиб кўрсатиш мумкин:

Дўстим Москвага кетди.— My friend has gone to Moscow.
Дўстим Москвадан қайтиб келди.— My friend has come back from Moscow.

Унинг акаси Москвада яшайди.— His brother lives in Moscow.

Мисоллардан кўришиб турибдики, ўзбек тилида келишиқ қўшимчалари орқали ифодаланган грамматик алоқа инглиз тилида ёрдамчи сўзлар бўлмиш предлоглар воситасида ифодаланган. Инглиз тилида келишиқ қўшимчалари қисқариб кетганлиги сабабли предлоглар бир неча хил функцияда кенг қўлланади. **Of** предлоги қисман -s суффиксининг синоними сифатида ишлатилади. Бироқ улар бир-бири билан бирга ишлатилмайди. Стилистик мақсадда ишлатиладиган конструкциялар *плеонастик* (ортиқча) конструкция деб аталади. Масалан: A friend of my sister's.

Ўзбек тилида послелог от билан икки хил бирикади. 1) От бош келишиқ формасида бўлади. *Боғ аро қўйсанг қадам, мактаб томон.* 2) От қаратқич ёки бошқа келишиқда бўлади: *Институтимизнинг ёнида, золимларга қарши, ойга қадар, институтни битирмасдан бурун* кабилар. Келишиқ қўшимчиси билан келган отга қўшиладиган послелог анча конкрет маънони англатади.

Инглиз ва ўзбек тилларидаги грамматик муносабатларнинг ифодаланиш усуллари қиёсий ўрганилганда, предлог, келишиқ қўшимчалари ва послелоглар маълум семантик категорияларга бирлаштириб тадқиқ этилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Сўз тартиби. Гап бўлаклари ўрнининг қатъий ёки қатъий эмаслиги, уларнинг семиологик релевант ёки релевант эмаслиги сўз тартиби орқали ифодаланади. Барча тилларда ҳам гап асосий бўлақларининг маълум ўрни бор. Аммо гап бўлақлари-

нинг ўзаро кетма-кет келиши грамматик маънога таъсир қилиши ва таъсир қилмаслиги мумкин. Баъзи тилларда сўз тартиби грамматик сигнал хизматини ўтаса, бошқа тилларда грамматик муносабат сўз тартибига боғлиқ бўлмайди. Сўз тартибининг асосий грамматик сигнал вазифасини ўтамаслигининг сабаби шу тилда флексиянинг яхши ривожланганлигидир. Сўз тартиби қатъий бўлган тилларда грамматик релевант тартиб, сўз тартиби эркин бўлган тилларда эмфатик ёки риторик сўз тартиби мавжуд.

Сўз тартибининг эркинлиги ҳеч қачон абсолют бўлмайди, чунки баъзи ҳолларда аниқловчи ва аниқланмиш, ўтимли феъл ва тўлдирувчи ўртасидаги муносабат кўпроқ сўз тартибининг хусусиятига боғлиқ бўлади.

Сўз тартибининг қатъийлиги инглиз тили учун хосдир. Айрим ҳолларда инглиз тилида фақат сўз тартиби ёрдамидагина сўзларнинг ўзаро грамматик алоқаларини аниқлаш мумкин. Масалан: инглиз тилидаги дарак гапларда биринчи ўринда эга, иккинчи ўринда кесим, учинчи ўринда эса тўлдирувчи ўз аниқловчиси билан бирга келади.

Инглиз тилида флексия яхши ривожланмаганлиги сабабли гапнинг эгаси тўлдирувчи, тўлдирувчи эса эга ўрнида келиши мумкин эмас: *Children ate apples.*— *Болалар олма еди(лар).* Агар эга билан тўлдирувчининг ўрнини алмаштирсак, *Apples ate children*— *Олмалар болаларни еди* бўлади.

Эга билан кесимнинг ўрнини алмаштирилса, гап ё сўроқ маъноси (умумий сўроқ гап) англатиши ёки маъно англатмаслиги мумкин. Масалан: *He has an English book.*— *Унинг инглизча китоби бор.* *Has he an English book?*— *Унинг инглизча китоби борми?* Аммо *My father works at a plant.*— *Отам заводда ишлайди* гапини бошқача айтиш мумкин эмас.

Ўзбек тилида сўз тартибининг грамматик релевантлиги қатъий эмас. Фақат айрим ҳоллардагина сўз тартиби қатъий. Шунга қарамай, ўзбек тилида умумий сўзларнинг кетма-кетлиги SOV тартибда бўлади. Масалан, нормал сўз тартибига кўра *Мен олма едим* бўлади, *Мен едим олма* тартиби прозада маълум мақсадни кўламанса, умуман грамматик нотўғри ҳисобланади.

Просодия ҳар хил грамматик категорияни модалликни ифодалашда, дарак гапларини сўроқ гапларга айлантиришда бир сўз туркумини иккинчи сўз туркумидан яшашда ишлатилади. У интонация, урғу ва шу каби супрасегмент белгилар билан ифодаланади. Улар ҳам грамматиканинг асосий сигналлари ҳисобланади. Масалан: қуйидаги икки гапдан биринчиси дарақ гап бўлгани учун пасаяувчи интонация билан, иккинчиси эса сўроқ гап (*general question*) бўлгани учун кўтарилувчи интонация билан талаффуз этилади: *He has come. Has he come?*

Айрим сўзларда урғуни ўзгартириш йўли билан бир сўз туркумини иккинчи сўз туркумига айлантириш мумкин:

object ['ɔbdzɪkt] нарса, бир нарса, *грам.* тўлдирувчи.
object [əb'dzekt] эътироз билдирмоқ, рад этмоқ кабилар.

Просодик бирлик ҳам маълум грамматик муносабатни ифодалаганлиги учун супрасегмент морфема ёки просодема деб юритилади.

Просодик бирликнинг асосий қисмларидан бири бўлган интонация ўзбек тилида ҳам асосий грамматик сигнал вазифасини ўтайди. Масалан, *Салимжон кеча келди* гапида интонацияни ўзгартириш билан уни маълум грамматик маъноларни аниқлатадиган талай вариантларга бўлиш мумкин.

Бирор сўз туркумини сўз ясовчи аффиксга асосланиб бошқа сўз туркумига қарши қўйиш деривацион контраст деб аталади. Масалан, инглиз тилида отлар — **er** (writer), — **ship** (friendship), **ness** (happiness) суффикслари билан, сифатлар — **ful** (delightful), — **less** (armless) etc. суффикслари билан, феъллар — **ize** (organize), — **fy** (simplify), — **en** (blacken) каби суффикслар билан аниқланади. Кўрсатиб ўтилган аффиксал морфемалар бир вақтнинг ўзида инглиз сўзларини аниқлаб келувчи сигналлар вазифасини ўтамоқда. Ўзбек тилида ҳам турли сўз туркумларининг турли деривацион контрастлари бор. Масалан, отлар от ясовчи суффиксларнинг характерига кўра бошқа сўз туркумларга қарши қўйилса, сифат, феъл ва бошқа сўз туркумларининг ҳам махсус сўз ясовчи аффиксал морфемалари бор. Бу морфемалар маълум даражада ўша сўз туркумларининг грамматик сигналлари вазифасини ўтайди.

Сўз ясовчи морфемалар маълум сўз туркумларини аниқлагани учун грамматик форма ясовчи морфемалардан фарқ қилади. Ўзбек тилида: *-чи, -дош, -лик, -чилик, -ги, -ув, -им* каби суффикслар отларни; *-ли, -сиз, -ги, -даги, -чан* каби суффикслар сифатларни аниқлайди. Бошқа сўз туркумларининг ҳам шунга ўхшаш сигналлари бор.

Сўз ясовчи морфемаларнинг форма ясовчи морфемалардан асосий фарқи яна шундаки, форма ясовчи грамматик сигналлар асосан шу тилнинг ўзига хос бўлади. Сўз ясовчи морфемалар эса бошқа тиллардан ўзлаштирилган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар икки тилда бунга жуда кўп мисоллар топилади. Масалан, *examine* имтиҳон топширувчи ўзбек тилида — ошпаз, ош пиширувчи.

Деривацион контраст инглиз тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам асосий грамматик сигнал ҳисобланмайди.

Шундай қилиб, инглиз ва ўзбек тиллари турли оилаларга мансуб бўлишига қарамасдан улардаги грамматик сигналлар ўхшашдир.

Грамматик сигналлар ўз хусусиятига кўра турличадир. Айрим грамматик сигналлар сегмент морфемалар билан, айримлари супрасегмент морфемалар билан ифодаланган. Масалан, интонация ҳар иккала тилда супрасегмент сигнал ҳисобланади.

Грамматик сигналларни ўзак морфемаларга қўшиш билан тилнинг грамматик модели ясалади. Грамматик сигналларни тўғри ишлатиш грамматик тўғрилиқ билан боғлиқ. Сигналлар маълум тилнинг грамматик қурилишини аниқлайди. Тилшунослик тарихида грамматик белгилар воситасида грамматик тўғри, аммо сунъий моделлар яратиб, уларнинг маълум тилларга ҳос бўла олишини аниқлаган олимлар кўп. Масалан, Л. В. Шчерба рус тили учун қуйидагича сунъий модель яратади: Глокая куздраштеко бундланула бокра и курдячит бокренка. Инглиз тили системасида ҳам Jabberwocky услубида тузиладиган моделлар кўп учрайди. Масалан:

Twas brillling, and the slithy toves
Did gyre and gimble in the wabe;
All mimsy were the borogoves,
And the mome raths outgrabe. . . .¹

Ч. К. Фриз кўрсатганидек, юқоридаги гапларнинг инглиз тилига ҳослиги қуйидаги грамматик сигналларга биноан аниқланади:

Twas —, and the — y — s
Did — and — in the — ;
All — y were the — s,
And the — — s —.

Юқорида келтирилган мисоллар асосан грамматик маъно билан тўғри грамматик сигналлар туфайлигига русча ёки инглизча моделларга киритилади. Аммо асосий лексик маънони ифodalovчи сўзлар сунъий бўлганлиги сабабли улар маъносиз, грамматик тўғри, аммо семантик нотўғридир.

Бундай сунъий моделларни ҳамма тилларда ҳам яратиш мумкин.

Ўзбек тили учун махсус сунъий гап тузмасак ҳам маълум гапнинг лексик яруси бирликларини тушириб қолдириб, унинг грамматик бирликларини кўрсатамиз. Масалан:

_____нинг _____ и _____ сини _____ дираётгандай
_____ди.

Келтирилган грамматик сигналлар А. Мухторнинг «Опасигиллар» асаридаги «Жўрахоннинг қўли елкасини куйдирётгандай бўлди» гапининг грамматик белгиларидир.

¹ Ch. C. Fries. The Structure of English, New York and Burlingame, 1952, pp. 70—72.

ГРАММАТИҚ ТЎҒРИЛИҚ ВА ГРАММАТИҚ НОТЎҒРИЛИҚ

(Grammaticalness and Ungrammaticalness)

Грамматик тўғрилиқ ва нотўғрилиқ ҳозирги замон тилшунослигидаги энг актуал проблемалардан бири бўлиб, қиёсий грамматикада муҳим урин тутади. Қиёсий грамматика тиллараро эквивалент лингвистик бирликларнинг грамматик тўғри бўлишига таянади. Ундаи ташқари, танланган категориал формаларнинг стилистик пейтрал ва стилистик белгиланмаганлигини аниқлашда ҳам грамматик тўғрилиқ ва нотўғрилиқ кўзда тутилади. Методик нуқтаи назардан у бир тил системасидаги айрим грамматик, лексик ва бошқа бирликларнинг она тили системасига интерференцияси натижасида руй берадиган ўзгаришларни аниқлашга ёрдам беради.

Қиёсий типологик изланишлар жараёнида грамматик-нотўғрилиқка йўл қўйишнинг маълум шарти бор. Маълум конструкция ёки форма қиёсланаётган тилларнинг бирида тўғри бўлса, уни иккинчи тилга татбиқ этилади.

Грамматик тўғри ва нотўғри гапларни аниқлаш масаласи формал ёки математик лингвистиканинг ривожланиши муносабати билан жуда муҳим аҳамият касб этди. Иккита гап бир хил модел ёки структура бўлишидан қатъи назар бир-биридан семантик ва стилистик жиҳатдан фарқ қилади. Грамматик тўғрилиқ ва нотўғрилиқ масаласини трансформацион нуқтаи назардан биричи бўлиб Н. Хомский ўрганган¹. Кейинчалик деярли ҳамма тилшунослар грамматик тўғри ва нотўғрилиқнинг турли томонларини ўргана бошладилар².

Ҳозирги пайтдаги генератив грамматикаларда грамматик тўғрилиқ ва нотўғрилиқни аниқлашнинг асосий тўртта принципи ишлаб чиқилган: 1) статистик эҳтимоллик; 2) антропологик усул; 3) текстлараро муносабатни аниқлаш усули; 4) моделлар яратиш усули³.

Грамматик тўғрилиқ ва нотўғрилиқ деганда ички структуранинг юзаки структурада тўғри ифода этилиши, гап ёки сўз бирикмаси воситасида ифодаланган маънонинг семантик тўғрилиги, форма ва маъно бирлигининг мослашуви тушунилади.

¹ N. Chomsky. Syntactic Structures. S.—Gravenhage, 1957. Русча таржимаси. Синтаксические структуры. «Новое в лингвистике» Вып. II. стр. 416—421.

² Thomas A. Sebeok, ed. Style in Language, Boston, Mass, № 4. London, 1960, pp. 84—85 and ff; Archibald A. Hile, Grammaticality, Work, XVII, 1961 1—10; N. Erik Enkvist. On Defining Style in Linguistics and Style. London, 1967. p. 17. С. К. Шаумян. Структурная лингвистика, М., 1965. И. И. Резин. Модели языка и их использование в структурной типологии. Доктр. диссерт. М., 1963.

³ Ю. В. Рождественский. Типология слова. М., 1969.

Грамматика фикрни маълум моделлар воситасида ифода-лайди. Моделлар стандартлашган бўлиб, воқеликни тўғри акс эттириши ва умумий қоидадан четга чиқмаслиги керак. Гап ярусидаги грамматик моделлар маълум тил системасига хос бўлган қоидалар асосида тузилган бўлиши керак. Масалан, инглиз тилида гап структурасининг умумий модели SVO тартибида бўлиб, агар бу тартиб бузилса ё маъно ўзгаради ёки маълум стилистик ўзгариш рўй беради:

He has come in time → Has he come in time?
(У вақтида келди. → У вақтида келдимиз)

Гапдаги сўз тартиби ўзгариши билан бўлишли гап сўроқ гапга айланади.

Ҳар қандай грамматик модел ҳам тўғри бўлавермайди. Грамматик тўғри деб қабул қилинган моделлар дистрибутив маъно қонунлари асосида бошқарилиб борилади. Дистрибуция қонунига мувофиқ грамматик моделларда маълум гуруҳга кирувчи сўзларгина ишлатилади. Грамматик моделлар икки хилга бўлинади:

- 1) грамматик тўғри моделлар (гаплар);
- 2) грамматик потўғри моделлар (гаплар).

Грамматик тўғри моделлар ўз навбатида иккига бўлинади:
а) ҳам грамматик, ҳам семантик жиҳатдан тўғри гаплар;
б) грамматик тўғри, аммо семантик потўғри гаплар.

Ҳам грамматик, ҳам семантик жиҳатдан тўғри гаплар умумий нормадаги семантик тўғри гаплардир. Масалан, инглиз тилида: Mr. Monroe hung up the receiver with a profound sigh of relief (J. Thurber).

Ўзбек тилида: *XI оқ олимпиада мусобақалари давси этмоқдир. Қеча совет спортчилари яна икки медални қўлга киритишди* (ТО).

Юқоридаги мисоллар ҳам грамматик, ҳам семантик жиҳатдан тўғри ҳисобланади, чунки берилаётган маълумот стандартлашган грамматик моделлар воситасида тўғри акс эттирилган. Улар стилистик жиҳатдан нейтрал ҳисобланади.

Грамматик ёки формал тўғри, аммо семантик потўғри гапларга тил системасида тўғри деб топилган моделлардан семантик дистрибутив қоидага амал қилмасдан потўғри фойдаланиш киради. Масалан: *Бола-чақалар тинч яширибдими?* гапи ҳам грамматик, ҳам семантик тўғри.

Грамматик абстракция қонунига кўра бола-чақалар сўзи от туркумидаги бошқа сўзлар билан алмаштирилса бунини биз тўғри субституция деймиз. Аммо сўз от бўлса-да, бошқа семантик

¹ Н. Хомский. Синтаксические структуры. Новое в лингвистике. Вып. II. М., 1962, стр. 418—419. Яна: бу соҳада Peter A. M. Seuren, Operators and Nucleus. Camb. Univ. Press. pp. 1969 pp. 16 ff.

гуруҳга кирувчи от билан алмаштирилса, грамматик тўғри, аммо семантик жиҳатдан нотўғри гап ҳосил бўлади. Шунга мувофиқ *Кўрна-тўшаклар тинч юришибдимми?* гапи грамматик тўғри, семантик нотўғридир. Н. Хомский томонидан инглиз тилида берилган: *Colorless green ideas sleep furiously*. *Рангсиз яшил фикрлар дарғазаб ухлаб ётибди* мисоли тилшуносларнинг барчасига аён.

Баъзи адиблар, сўз усталари маълум мақсадда грамматик тўғри, семантик нотўғри гаплардан фойдаланишади. Бунга сўз ўйинлари ёки инглиз ва ўзбек тилларида учрайдиган лоф «бир қайнови ичида» гапларнинг баъзилари мисол бўла олади¹.

Грамматик тўғри ва семантик нотўғри гапларнинг чегараланиши амалий лингвистикада, автоматик таржима ва трансформацион грамматикаларда катта аҳамиятга эга. Грамматик тўғриликка риоя қилиш бир маъноли бир пайтда икки тилда ифодалашда, бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишда асосий ва етакчи роль ўйнайди. Масалан:

«*Absolutely nothing*» said Sir John». We breakfasted together, as we always did...» (Daphne de Maurier).

«Ҳеч нарса бўлгани йўқ»— деди Сэр Жон.— «Ҳар доимгидай, биз бирга понушта қилдик, холос».

We breakfasted together бирикмасини 1) *Биз бирга понушта-ландик* деб таржима қилинса, грамматик эътироз бўлмаслиги мумкин, чунки *Биз бирга овқатландик* дейиш мумкин. 2) инглиз тилида ҳам **-ed** суффикси синтетик равишда қушиляпти. Аммо бу семантик жиҳатдан нотўғри ҳисобланади.

Грамматик нотўғрилиқ грамматика учун ёт нарса бўлиб, грамматик форма, кенструкция ва гапларни нотўғри ишлатиш демакдир. Кўпинча лотиқнинг эҳтиётсизлиги, чала саводлиги ёки айрим формаларнинг ишлатилиши стабиллашмаганлиги натижасида радио, телевидение, ҳатто газеталарда ҳам айрим грамматик нотўғриликка йўл қўйиш ҳоллари учраб туради. Ўзбек тилида мажҳул нисбат формаси ишлатилганда эга бош келишида келиши керак, аммо айрим муаллифлар эгани тушум келишиги формасида ишлатишади. Масалан: «Қасалликни сил таёқчалари қўзғатади. Буни 1802 йили немис олими Р. Кох топган. Уни (*курсив меники* Ж. Б.) сил микробактерияси деб ҳам аталади». (Т О) гапидаги уни формаси ўрнида у кўрсатиш оломи ишлатилиши керак эди.

Қиёсий грамматикада ҳар икки тилнинг грамматик системасини грамматик тўғри моделларга асосланиб тадқиқ этмоқ керак.

Маълум бирликнинг тиллараро эквивалентларини топишдан аввал грамматистлар ҳар бир тилдаги birlikларнинг грамматик тўғрилигини аниқлашлари лозим. Ана шу муҳим масала-

¹ Америка юмористи Д. Турбор шу усулдан жуда кўп фойдаланади: James Thurber. The Owl in the Attic.

ни тўғри қал этишда грамматистларга грамматик тўғрилиқ ва грамматик нотўғрилиқ катта ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

Жиндоя В. И., Ишимова И. П., Иофик Л. Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. М., 1956.

Ровини Н. И. Модели языка и их использование в структурной типологии. Докт. дисс., М., 1963.

Ровинский Ю. В. Типология слова. М., 1969.

Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965.

Эммонс Н. Синтаксические структуры. Сб. Новое в лингвистике, Вып. П., 1962

Гиссина А. Г., Ахмедова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Тошкент—1961.

Janis Chamber. The Owl in the Attic.

Peter A. M. Searren. Operator and Nucleus. Camb. Univ. Press. 1969.

Francis W. The Structure of American English N. Y., 1958.

Fries Ch. C. The Structure of English. New York: 1952.

ҚИЁСИЙ ТИПОЛОГИК ГРАММАТИКАДАГИ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАР

(Main Categories of the Typological Comparative Grammar)

Тилнинг грамматик қурилишини ўрганиш муайян тилдаги грамматик категорияларни ўрганишдан бошланади. Қиёсий грамматика эса грамматик категорияларни қиёсий ўрганadi. Қиёсланаётган тиллар системаларидаги грамматик категорияларнинг ўрни ва ифодаланиш усуллари аниқлашнинг муҳим назарий аҳамияти бор. Бу биринчидан, ҳар бир қиёсланаётган тилни баён этиш процессини алоҳида-алоҳида ташкил қилиш учун, иккинчидан, бу тилларнинг ҳар бири учун хос бўлган умумий лингвистик универсалия ва баъзи хусусий формаларнинг мувофиқлашувини аниқлаш учун зарур. Аммо бундай муҳим лингвистик таҳлилнинг кўпгина масалалари ҳали тегишлича ҳал этилган эмас. Қиёслашнинг конкрет методикаси ишлаб чиқилмаган, бир системали ва кўп системали тилларни қиёслашнинг ягона принципи йўқ. Бизда ҳанузгача муайян конкрет тилларни лингвистик инвентаризациялаш ва қиёслашга доир тўла йиғилган эмпирик материал мавжуд эмас. Тил системаларининг барча ярусларини лингвистик баён этиш жараёни бошланган бўлса-да, у ўз такомиллашувини кутмоқда. Типологиядаги категорияларни аниқлашдан олдин грамматик категория ҳақидаги умумий маълумотлар билан танишиб чиқамиз.

ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАР

(Grammatical Categories)

Грамматиканинг асосини грамматик категориялар ташкил қилиб, улар икки хил бўлади:

а) бирламчи грамматик категориялар ёки грамматик макрокатегориялар;

б) кичик грамматик категориялар ёки грамматик микрокатегориялар.

Бирламчи грам-
матик категори-
лар
(Primary gramma-
tical categories)

Бирламчи грамматик категориялар сўз туркумлари ёки сўзларнинг лексик-грамматик гуруҳларидир.

Ҳар бир конкрет тилдаги мавжуд сўзлар маълум гуруҳларга бўлинган бўлиб, улар сўз

туркумлари дейилади.

Ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларидаги сўз туркумлари классификацияси сўзларнинг қуйидаги хусусиятларига кўра, яъни а) лексик ва лексик-грамматик маъноларига кўра, б) морфологик формаларининг маълум бир гуруппага кирувчи сўзлар учун умумийлигига кўра, в) сўзларнинг гапдаги ролига кўра аниқланади.

Сўзларни гуруҳларга бўлишда уларнинг ҳам лексик, ҳам грамматик формалари ҳисобга олинганлиги учун сўз туркумлари сўзларнинг *лексик-грамматик раидлари* ҳам дейилади. Масалан: от туркумига кирувчи сўзларнинг ҳаммаси предмет номини билдириб келади. Аммо шунинг қайд қилиб ўтгани керакки, ҳамма отларнинг предмет бўлиши шарт эмас. Айрим сўзлар предметни билдирмаса-да, бари бир предмет ўрнида ишлатилади. Масалан, инглиз тилидаги *love* сеvgи *joy* қувонч, ўзбек тилидаги *дўстлик*, *бахт* ва ҳоказолар. Сифат туркумига кирувчи сўзлар асосан предметнинг белги ва хусусиятини ifodalayди. Масалан: *blue* кўк, *white* оқ, *clever* ақлли, ўзбек тилида: *илли*, *кенг*, *серҳаракат* кабилар. Феъл туркумига кирувчи сўзлар иш-ҳаракатни, ҳолатни ёки процессни билдиради: *grip* чопмоқ, *sleep* ухламоқ ўзбек тилида: *келмоқ*, *кирarmoқ*, *кўрmoқ* ва бошқалар.

Ҳар бир туркумга мансуб сўзларнинг ўзига хос морфологик формалари бўлиб, у формалар морфологик парадигмаларни ташкил қилади ва маълум грамматик категориялар билан боғлиқ бўлади. Масалан, инглиз тилидаги отга қўшилган *-s* қўшимчаси сон категориясини, феълдаги *-ed* қўшимчаси эса замон категориясини англатади. Шунингдек, ўзбек тилида отнинг морфологик парадигма ясовчи форманти, феъл ва бошқа сўз туркумларининг ўл форманти бор. Масалан: *китоб* — *китоблар*; *ишламоқ* — *ишлади*.

Бундан ташқари, ҳар бир сўз туркумига кирувчи сўзлар гапда маълум синтактик вазифани ҳам бажариб келади. Масалан: от асосан эга, тўлдирувчи, кесимнинг предикатив қисми вазифасида, сифат аниқловчи, кесимнинг предикатив қисми вазифасида, феъл асосан гапнинг кесими, равиш ҳоли вазифасида кели олади. Икки ва ундан ортиқ сўз туркуми гапда бир хил вазифани бажариб келиши мумкин. Масалан, от аниқловчи вазифасида, сон эга вазифасида кела олади.

Коммуникацияни процесси барча тил ярусларининг бевосита иштирокида амалга оширилади. Бирор яккаланган ярус лингвистик таҳлил қилинганда ҳам яруслар ўзаро алоқада бўлади. Чунинчи, морфологик ярус бирликлари фақат синтаксисдагина ўзининг тўла тавсифига эга бўлади. Ҳозирги инглиз тилида бир

сўзнинг ўзи айни бир пайтда бир неча сўз туркумига тааллуқли бўлиши мумкин.

Бу ҳозирги инглиз тилидаги от ва феълда айниқса яққол ифодаланади, чунки редукция натижасида инглиз тилидаги от ва феълнинг охиридаги фарқ қилувчи белгилар йўқолади. Сўзнинг бирор лексик-грамматик сўз туркуми¹га тааллуқлилигини аниқлашда катта қийинчилик туғдиради. Ҳозирги инглиз тилида сўзлар морфологик кўрсаткичларга бой эмас. Шунинг учун ҳам бир сўз туркумининг формаси ўзининг бошланғич формаси ёки ўз парадигмасининг дастлабки формасида келганида иккинчи сўз туркумидан фарқ қилмаслиги мумкин. Масалан: **water**, **telephone**, **measure**, **mistake** сўзларини олсак, улар бир вақтнинг ўзида ҳам от, ҳам феъл вазифасида, яъни **water** — сув, сув қуймоқ, суғормоқ; **telephone** телефон, телефон қилмоқ; **measure** — ўлчов, ўлчамоқ; **mistake** хато; хато қилмоқ маъноларида келиши мумкин. Бундай ҳоллар от ва сифат ўртасида **relative** 1) қариндош; 2) алоқадор, нисбий; сифат ва феъл ўртасида **wet** 1) ҳўл; 2) ҳўлламоқ, намламоқ; от ва сон ўртасида **one** 1) бир; 2) бир парса бирор предмет, шахс; ҳам мунтазам учраб туради.

Баъзилари конверсия иштирокида, баъзилари флексиянинг йўқолиши натижасида ясалган, форма жиҳатидан бир-бирига мос келадиган бундай умумий сўзлар миқдори жуда кўп.

Буларга қуйидаги сўзларни киритиш мумкин: **button** — тугма, **to button** тугмаламоқ, тугма соямоқ, тақмоқ, **butter** ёғ, **to butter** ёғ сурмоқ, **butt** сузиш, калла уриш, **to butt** сузмоқ, калла урмоқ, **love** севги, **to love** севмоқ ва ҳоказолар.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам формаси ўхшаш бўлса-да, бир пайтда ҳар хил туркумга тегишли кўпгина сўзларни учратиш мумкин. Масалан: ниҳоят 1) конец (*от*); 2) наконец (*кириш сўз*), нодон. 1) непросвещенный, тёмный (*сифат*); 2) глупец (*от*); ноаниқ 1) неточный (*сифат*); 2) неясно (*равий*).

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, инглиз тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам алоҳида олинганда сўзнинг қайси туркумга тааллуқлилигини фарқ қилиш қийин. Бундай ҳолларда грамматик кўрсаткичлардан фойдаланиш керак бўлади. Чунончи, инглиз ва ўзбек тилидаги отни сифатдан кўплик морфемаси орқали фарқлаш мумкин. Қиёсланг: инглизча-*s*, ўзбекча-*лар*, *girl* қиз бола, **girls** қизлар, **master** — уста, **masters** усталар (*хўжайинлар*), ўзбекча: бола **boy**, болалар **boys**, ишчи **worker** ишчилар **workers**.

Аммо кўплик морфемаси ҳаминша ҳам аниқловчи хизматини ўтайвермайди. Бунга сабаб инглиз ва ўзбек тилларидагина эмас, балки бошқа кўпгина тилларда ҳам от ва феълда омонимик суффиксларнинг бўлишидир. Масалан, инглиз тилида *-s* морфе-

¹ R. H. Robins. Nouns and Verbs in Universal Grammar. Language, vol. 28, part I, 1952.

маси отнинг кўплигини ҳам, феълнинг 3- шахс бирлигини ҳам ясаши мумкин: counts—1) ҳисоблар, 2) у ҳисоблайди (he counts), counterfeits—1) қилмишлар, 2) сохталаштирмоқ.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам-**лар** суффикси отнинг кўplik формасини ва феълнинг шарт майли формасини ясаши мумкин. Бу ҳолатнинг отдан ясалган феъллар учун хос эканлигини таъкидлаш лозим. Масалан, *бошлар*—1) бошдан кўplik, 2) балки *у ёсшлар*: *шоҳлар*—1) дарахтнинг *шоҳлари*, 2) *шоҳлар* (дарахт шоҳ чиқарар), шу маънодаги инглизча *branches* сўзини ҳам келтириш мумкин. Кўрсатилган мисолларда отнинг ҳам, феълнинг ҳам ўзаги умумийдир, яъни феъллар отлардан ясалгандир.

Мисоллардан кўришиб турибдики, алоҳида олинганда флексиялар от ва феълнинг хусусиятини ҳаминша ҳам тўла очиб бера олмас экан. Шунинг учун бунда синтактик ярус ҳал қилувчи роль ўйнайди. Қиссалар: *he eyes* у қарайди, *his eyes* унинг кўзлари, ўзбекча: *қора кўзлар*, *у кўзлар* (эди). Инглизча ва ўзбекча мисоллардан кўришиб турибдики, инглизча *eye* сўзи ва ўзбекча *кўз* сўзи сўзларнинг лексик-грамматик туркумларига нисбатан нейтралдир. Инглиз тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам ўша форманинг ўзи от, феъл тарафида келипти. Уларни фақат синтактик жиҳатдангина фарқлаш мумкин.

Қиссий грамматика икки тилли лугатлар тузишга ҳам ўз ҳиссасини қўшади. Лексикограф бир пайтнинг ўзида лугатга кирган сўзларнинг лексик ва грамматик характеристикасини ҳар икки тилда баён этиши лозим.

Сўз туркумларининг бир қисми, юқорида кўрсатиб ўтилган ҳар учала хусусиятга ҳам эга бўлиши, айримлари эса лексик маъно ва морфологик формага эга бўлса-да, гапда мустақил гап бўлаги сифатида ишлатилмаслиги мумкин. Шу муносабат билан сўз туркумлари икки қисмга бўлинади: 1) мустақил сўз туркумлари (*Notional parts of speech*), 2) ёрдамчи сўз туркумлари (*Structural parts of speech ёки function words*).

Мустақил сўз туркумларига кирувчи сўзлар лексик нуқтаи назардан мустақил маънони ифодалаб, бошқа сўзлар ёрдамсиз ҳам предметларни атаб, уларнинг миқдорини, белгисини, қай даражада бажарилшини, сўзловчининг ўз нутқи мазмунига бўлган алоқасини кўрсатади. Мустақил сўз туркумлари грамматик томондан маълум грамматик категориялар билан боғлиқ бўлган парадигматик формаларга эга бўлиб, гапда маълум бир вазифани бажариб келиши мумкин.

Ёрдамчи сўз туркумларининг лексик маънолари гапда улар грамматик алоқаларга киритиб келаётган мустақил сўзларнинг маъноларига боғлиқ бўлиб, айрим ҳолларда уларнинг маъноларини тўлдиради ёки қўшимча оттенкалар бериб келади. Ёрдамчи сўз туркумларининг грамматик вазифаси сўзларни ўзаро алоқага киритишдан иборатдир. Улар морфологик парадигмаларга эга эмас, уларнинг морфологик формалари ўзгармайди ва гап

бўлаклари вазифасида ишлатилмайди. Ёрдамчи сўз туркумларига гап составида урғу тушмайди.

Мустақил сўз туркумларининг кўп қисми ўзининг парадигматик формасига эга бўлганлиги ва маълум грамматик категорияларда ўзгарганлиги сабабли уларни *ўзгарувчи* (changeable) сўз туркумлари дейилса, ёрдамчи сўз туркумларига кирувчи предлоглар, боғловчилар, юкламалар ва артиккларни *ўзгармас* (unchangeable) сўзлар дейилади.

Ҳар иккала тилдаги ёрдамчи сўз туркумлари асосан турли грамматик алоқаларни кўрсатиш учун хизмат қилади.

Қиёсий грамматика сўз туркумларини типологик классификациялашда функционал таснифлашдан фойдаланиши мумкин.

Лексик бирликлар ўз вазифасини маълум грамматик қоидаларга асосланиб бажаради. Сўзларни маълум туркум ва семантик гуруҳларга классификациялаш шундан далолат беради. Лексиканинг грамматикага боғлиқлиги турли тилларда турличадир. Бу боғлиқлик биринчи навбатда аффиксал морфемаларнинг ривожланган-ривожланмаганлиги билан аниқланади.

Агар анализ ва синтезга асосланадиган бўлинса, грамматик морфемаси яхши ривожланган тилларда лексик бирликларнинг функционал боғлиқлиги морфологик маркерлар системаси ривожланмаган тиллардагига нисбатан кам.

Сўз туркумларининг чегараси биринчи (морфологияси ривожланган) гуруҳдаги тилларда, иккинчи (морфологик маркерлар системаси ривожланмаган) гуруҳдаги тилларга нисбатан аниқ. Иккинчи гуруҳдаги бир хил лексик бирликлар ҳар хил функцияни бажаришга қодир бўлса, биринчи гуруҳда сўзларнинг функция бажариши бирмунча чегараланган.

Айтилганларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

I гуруҳ	II гуруҳ
$N = \{a \dots\}$	$N = \{a, b, c \dots\}$
$A = \{b \dots\}$	$A = \{a, b, c \dots\}$
$V = \{c \dots\}$	$V = \{a, b, c \dots\}$

Биринчи устундаги сўзлар лексик-грамматик туркум жиҳатдан монофункционал ҳисобланиб, иккинчи устундаги сўзлар полифункционал сўзлар бўлади, яъни биринчи группадаги сўзларда маълум сўз туркуми билан боғлиқлик қатъий бўлади, иккинчи группадаги сўзларда эса эркин бўлади. Биринчи устундаги ҳар бир сўз алоҳида сўз туркумига тааллуқли бўлиб, чекланган функцияни бажаради. Иккинчи устундаги биргина сўзнинг ўзи уч хил функцияда қўлланади. Биринчи устунда: а — от вазифасида келиб, фақат от туркумидаги сўзни бириктиради; в — сифат вазифасида келади, холос; с — феъл вазифасида келади. Тилда монофункционаллик маълум даражада чегараланган бўлади.

Лексикография нуқтан назаридан I гуруҳдаги сўзларга алоҳида дугат сўзлари тарзида, иккинчи гуруҳдаги сўзларга эса морфологик кўрсаткичдан маҳрум этилган сўзлар деб қаралади.

Биринчи гуруҳдаги сўзларнинг лексик-грамматик туркумларини муस्ताқил деб, иккинчи гуруҳдаги сўзларни эса нисбатан муस्ताқил сўз туркумлари деб аташ мумкин. Сўз ўзининг синтаксик функциясига қараб туркумларга ажратилади. Бир сўз бир неча сўз туркуми вазифасида келиши мумкин.

Биринчи гуруҳда: а — фақат от
 б — — — сифат
 с — — — феъл

Иккинчи гуруҳда: а, б, с — от
 а, б, с — сифат
 а, б, с — феъл

Масалан: а black (n) - қора, қора одам ёки нарса

black (a) - қора

black (v) - қораламоқ

Биринчи гуруҳдаги тилларда а (яъни сўз) а гуруҳдаги сўзлар, б — в гуруҳдаги сўзлар сингари, с — с гуруҳидаги сўзлар сингари форма ва семантика жиҳатидан отлашиши мумкин:

$$N = \{a_1, a_2, a_3 \dots\}$$

$$A = \{b_1, b_2, b_3 \dots\}$$

$$C = \{c_1, c_2, c_3 \dots\}$$

Иккинчи гуруҳдаги тилларда субституциянинг қуйидаги турлари учрайди:

$$N = \begin{pmatrix} a_1, b_1, c_1 \dots \\ a_2, b_2, c_2 \dots \\ a_3, b_3, c_3 \dots \end{pmatrix}$$

Хусусиятига кўра субституциялар чекланган ва чекланмаган бўлади.

Тилларда ҳар хил сўз туркумларининг бир-бирига мос келишида ҳам ўзаро фарқ бўлиши мумкин.

От, сифат, феъл ва равиш туркумлари доирасида уларни қубилагича тахлил қилиш мумкин:

1. а = N, A, V, яъни а = N, а = A, а = V

2. а = N, A, Adv, яъни а = N, а = A, а = Adv кабилар.

Кўрсатилган функционал туркумларга биноан тилларни икки гуруппага бўлсак, инглиз ва ўзбек тиллари иккинчи гуруппага киради. Аммо бу тиллар ўртасида озгина фарқ бор. Бу фарқ ўзбек тилидаги сўз парадигмаларининг инглиз тилидагига кўра яхши ривожланганлиги билан характерланади, чунинчи ўзбек тилида

сўз туркумларини аниқлашнинг парадигма ва сўз ясовчи суффиксларнинг омонимияси ҳодисалари билан бирмунча чигаллашуви мумкин:

чарлар — от

чарлар — феълнинг парадигматик формаси.

Бу ерда *-лар* суффикси омонимияси асосида сўз туркумлари чигаллиги юзага келяпти.

Ҳозиргача сўзларни туркумларга ажратишда уларнинг лексико-семантик ва грамматик белгилари асос қилиб олинади, аммо тиллардаги сўзларни бундай гуруҳларга ажратиш ҳам типологик қиёслашда ҳамма тиллар учун универсал критерия бўла олмайди. Шунинг учун ҳам қиёсий типологияда маълум система яратиш, шу система асосида сўзларни гуруҳларга ажратиш керак. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, барча тиллар учун метатил вазифасини ўтай оладиган классификация ҳозиргача тузилгани йўқ.

Инглиз тилининг грамматикасида турли метод ва усуллардан фойдаланилади. Шундай методлардан бири Ч. Фриз методи бўлиб, сўзларни лексик-грамматик гуруҳларга ажратишда у синтактик дистрибуция методидан фойдаланади. Ч. Фриз ўз классификациясида инглиз тилидаги сўзларни тўртта классга бўлиб, у тўртта класс (Class), ўнта майда кичик моделларни (Frame) ўз ичига олади. Класс вакили сифатида олинган сўзларнинг группалари сўзнинг семантик маънолари билан боғлиқдир. Масалан:

Words of Class I

Frame A		Frame B
The concert was good	The clerk remembered the	tax
food	husband	food
coffee	supervisor	coffee
taste	woman	contrain
container		difference
difference		family
privacy		
family		
company		

Ундан ташқари Ч. Фриз кўмакчи сўзлар (Function words) ни ҳам махсус ўн бешга (A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O) группаларга ажратади. Ч. Фриз классификациясидан битта намуна келтирамыз:

Group	Class	Class	Class
A	1	2	3
(The)	concert	was	good

the	a an	every
no	my	our
your	her	his
their	each	all
both	some	any
few	more	most
much	many	its
John's	this these	that those
one	two	three
four	five	eighteen
twenty	thirty	one, etc.

Умуман, Ч. Фришнинг системаси синтактик типологияда маълум аҳамиятга эга, чунки бу системадан фойдаланиб, сўзларнинг нутқдаги дистрибуцион алоқаларига қараб бир неча тилларда бир хил моделларга эришиши мумкин.

Бирламчи грамматик категорияларнинг инглиз ва ўзбек тилларида ифодаланишидан айрим алломорфлик хусусиятлар бор.

Алломорф ҳодисалар ўз навбатида икки катта гурпуга бўлинади: 1) сўз туркуми иккинчи тилда грамматик макрокатегорию тарони мавжуд бўлмаса, биз уни макрокатегориал алломорфлик деймиз; 2) иккинчи тилда макрокатегория мавжуд бўлса-да, унинг маълум қисми мавжуд бўлмайдн ёки формал дурбаткичсиз бўлади. Буни биз микрокатегориал алломорфлик деймиз.

Макрокатегориал алломорфлик Инглиз тилидаги сўз туркумларидан ҳолат категорияси (The category of state), предлоглар (Prepositions) ва артиклар (Articles) ўзбек тилида махсус грамматик макрокатегория сифатида ажратилмайди.

Бу сўз туркумларининг ўзбек тилида йўқлиги шу сўзлар билдирганини тушунчалар бу тилда йўқ деган гап эмас, албатта. Бу сўз туркумининг қийсланаётган тилларнинг бирида махсус ажратилмаслиги масаласи тилшуносликдаги асосий ва ёрдамчи тушунчалар билан боғлиқ. Ҳолат категорияси ва аниқлик ноаниқлик каби категориал тушунчалар инглиз тилида махсус лингвистик бирликлар воситасида ифодаланган учун ҳам улар асосий категориялар сифатида ажратилади. Ўзбек тилида эса улар махсус категория сифатида ажратилмайди, чунки уларни ифодаловчи махсус лексем-грамматик birlikлар мавжуд эмас. Шунга қарамай, ўзбек тили системасида бу тушунчаларни ифодалаш учун лингвистик birlikлар топилади, аммо улар махсус бўлмай, перифериал birlikлар дейилади. Перифериал (ёрдамчи) birlikларининг асосий вазифаси бошқа грамматик категорияларни исалга хизмат қилиб, ҳолат, аниқлик (ноаниқлик) каби маъноларни қўшимча ифодалашидан иборат.

Ҳолат категорияси инглиз тилида маълум шахс ёки предметнинг физик ёки психик ҳолатини ифодалайди, унинг махсус се-

мантик ва формал белгилари бор. Ҳолат категориясини ифода-
ловчи сўзлар а — префикси ёрдамида ясалади. Масалан: alive,
afraid, afoot, asleep, awake, alight, ablaze, ahead ва бошқалар.
Улар турли лексик ва грамматик усуллардан фойдаланиб ўзбек
тилига таржима қилинади. Масалан: He came afoot — у п и ё д а
келди; The water is afoot — сув қ а й н а я п т и, Bill was ashamed.

— Билл уялди; The fish is alive — Балиқ тирик; The
house is afire — Уйга ў т тушди. The door is ajar — Эшик
қ и я о ч и қ ва бошқалар.

Предлоглар ҳам ўзбек тилида бўлмагани учун улардан ан-
лашилган лексик маънолар ўзбек тилида турли йўллар билан
ифода этилади. Инглиз тилидаги предлоглар ўзбек тилида: а) ке-
лишик қўшимчалари, б) кўмакчилар, в) боғловчилар, г) равиш-
лар, д) модал сўзлар, е) маълум сўз ясовчи аффикслар ёрда-
мида баён этилади.

Юқорида айтганларимизнинг далили сифатида энг кўп қўл-
ланиладиган предлогли бирикмалардан намуналар келтирамиз:

about: to have smth. about —	(пул, ҳужжат кабиларни) ўзи
to be about to go	б и л а п (ёнида) олиб юрмоқ
	— кетмоқчи бўлмоқ, кетишга тайёрланмоқ
about ten o'clock	— соат ўнларда, соат ўнларга яқин
above: above all	— асосан
It is above him	— буни у тушунмайди, унинг ақли бовар қилмайди
across: to come across	— учратмоқ (ноганиш сўзларни)
to get across	тасодифан учратмоқ
after: day after day	— кундан-кунга
after the latest fashion	— охириги модага мувофиқ
to take after one's father	— отасига ўхшamoқ
to look after smb.	— бировга қарамоқ, боқмоқ
to ask after smb.	— бировни (ҳақида) сўрамоқ
after all	— натижада, охири
What is he after?	— Унга нима керак? (У нима демоқчи?)
against: against the end of the month	— ойнинг охирида
against one's will	— хоҳишга қарши, истамасдан
	— қийинчиликка учрамоқ
to be up against (it)	— ўз вақтида тугатмоқ
to work against time	— аллақачон
ago: along ago	— яқинда, тунов кун
not long ago	— яқиндагина, бирпас туриб, эн-дигина
a while ago	

at: at home	— уйда
at the hospital	— касалхонада
at the window	— дераза (олдида) ёнида
at the station	— станцияда
at breakfast	— понушта пайтида
at work	— ишда, ишхонада
at last	— хуллас
at least	— лоақал, ҳеч бўлмаса
at times	— гоҳ-гоҳ
at once	— дарҳол
at war	— уруш пайтида
at peace	— тинчликда, тинчлик пайтида
at all	— умуман, мутлақо
at ease	— шошилмай, шошилмасдан
at first	— бир аввал, ҳаммасидан аввал
at one	— бирга, биргаликда, келишиб
at no time	— ҳеч қачон, ҳеч бир
at two o'clock	— соат иккида
at leisure	— бўш вақтда, зерикканда
at midnight	— ярим тунда, ярим кечада
to look at smb	— бировга қарамоқ
to knock at the door	— эшик тақиллатмоқ
by: by tomorrow	— эртага, эртагача
by then	— у пайтгача, у вақтга қадар
by 10 o'clock	— соат 10 гача
written by author	— автор томонидан ёзилган
by plane	— самолётда, самолёт билан
by air mail	— авианочта орқали
by bus	— автобус билан, автобусда
by experience	— тажриба асосида, тажрибага асосан
by starvation	— очликдан, оч қолиб
by chance	— тасодифан, тўсатдан
by law	— қонунга биноан, қонун бўйича
by gravity	— стихияли равишда
by agreement	— келишиб, келишини асосида
by your leave	— сизнинг рухсатингиз билан
side by side	— ёним-ён
by heart	— ёддан, ёдлаб
to pay by the hour	— соатбай тўламоқ
to judge by appearance	— кўринишга қараб баҳо бермоқ
step by step	— қадам ба-қадам, изма-из
for: for my sake	— мен учун, мен туфайли
for peace	— тинчлик учун, тинчликка атаб
to send for a doctor	— доктор (врач)га жўнатмоқ
to buy medicine for a cough	— йўтал (га) дори олмоқ
for fear	— қўрқиб

for rouble	— бир сўмга (сотиб) олмоқ
for the first time	— биринчи марта
for all I know	— менинг билишимча
for ever	— бир йўла, бутунлай, фақат
for good	
for example	— масалан
for instance	— мисол учун
to care for smb	— биров учун қайғурмоқ
for the next two days	— қолган икки кун давомида
from: from memory	— ёддан
from the first	— бошидан
to hear from smb	— бировдан эшитмоқ
to suffer from the cold	— совуқдан азоб чекмоқ
from morning to night	— эртадан кечгача
from dark to dawn	— эртадан кечгача, азондан кечгача
from the very beginning	— энг бошидан
from above	— устидан
from away	— узоқдан, олисдан
from of, from of old	— азалдан, илгаридан
from under	— тагидан
in: in Tashkent	— Тошкентда
in the year 1941	— 1941 йилда
in the day time	— кундузи, кундуз куни
in spring	— баҳорда
in the spring	— шу баҳорда
in an hour	— бир соатдан сўнг
in honour of	— биров шарафига
in astonishment	— ҳайратда
in prison, in jail, in goal	— қамоқхонада
to cut in two	— иккига бўлмоқ
in one	— бир кишидан (бўлиб), битта-битта, биттадан
in twos	— икки кишидан бўлиб, иккитадан
in Uzbek	— ўзбекча
to take medicine in water	— дорини сув билан ичмоқ
to write in ink	— сиёҳда ёзмоқ, сиёҳ билан ёзмоқ
to be in the trade	— савдо билан шугулланмоқ
to lecture in lexicology	— лексикологиядан лекция ўқи-моқ
in itself	— ўз-ўзидан
of: of stone	— тошдан, тошдан ясалган
a cup of tea	— бир пиёла чой
a man of 50	— эллик ёш(лар)даги одам, эллик ёшлар чамасидаги одам

to cure of decease	— касални даволамоқ
to accuse of a lie	— ёлғончиликда айбламоқ
to be afraid of smth	— бир нарсадан қўрқмоқ
to be glad of smth	— бир нарсадан хурсанд бўлмоқ
to be proud of smth	— фахрланмоқ
to be ashamed of smth	— бир нарсадан уялмоқ
to make fun of	— биров (устидан) кулмоқ
on: on the river	— дарёда
on the right	— ўнг қўлда, ўнг томонда
the dog on the chain	— занжирдаги ит, занжирбанд ит
on Sunday	— якшанба куни (да)
on duty	— навбатда, вазифада
on the telephone	— телефонда, телефон орқали
with: with a pencil	— қаламда, қалам билан
with black eyes	— қора кўзли
with child	— ҳомиладор

Келтирилган мисолларда инглиз тилидаги предлогларнинг асосий вазифалари сифатида келишик қўшимчалари, кўмакчилар, боғловчилар ва равишлар ишлатилгани яққол кўриниб турибди. Бунинг асосий сабаби мазкур бирликларнинг ўзбек тилидаги асосий функцияси инглиз тилидаги предлоглар ва предлогдан бирикмалар функциясига яқинлигидадир.

Артикль ҳам инглиз тилининг ўзингагина хос бўлиб, ўзбек тили системаси учун характерли эмас. Артикль отнинг бошқа аниқловчилари каби ўзбек тилида турли усуллар билан баён этилади. Артикль аниқлик ва ноаниқлик категорияси билан боғлиқ бўлганлиги сабабли унга типологик категорияларга оид бўлимда батафсил тўхтаб ўтамиз.

Микрокатегориал алломорфизм
Микрокатегориал ёки кичик категорияларга оид алломорфлик инглиз ва ўзбек тиллари системаларида жуда кўп учрайди. Масалан, инглиз тилида модалликни ифодаловчи махсус маркерлар бўлмиш модал феъллар олмошлардаги род категорияси, аниқлик ва ноаниқликнинг махсус маркерлари ўзбек тилидаги келишик категорияси, синоқ совларнинг турлари ва бошқалар бунга мисол бўла олади.

Келишик категорияси сўзларнинг ўзаро муносабатини, бир предметнинг иккинчи предметга қарашлилигини, предметнинг ўзинга бўлган муносабатини, бирор иш бажаришда воситачи бўлиб хизмат қилишини ва бошқа бир қанча маъноларни билдиради.

Инглиз ва ўзбек тиллари ҳар хил системадаги тиллар бўлганлиги сабабли, бу тиллардаги келишик категорияси бир-биридан қуйидагича фарқ қилади:

1) Инглиз тилида келишик категорияси яхши тараққий этмаган, ўзбек тилида эса яхши тараққий этган. Инглиз тилидаги

иккита келишик, морфологик жиҳатдан, ўзбек тилидаги олтита келишик билан таққосланади:

Common case	}	Бош келишик
Possessive case		Қаратқич келишиги
		Тушум келишиги
		Жўналиш келишиги
		Ўрин-пайт келишиги
		Чиқиш келишиги

2) Инглиз тилидаги отларнинг келишик формасида қўлланилиши чегараланган, асосан киши номларини билдирувчи отлар келишик формасида, яъни эгалик келишиги формасида қўлланади. Ўзбек тилида эса ҳамма отлар келишик формасида ишлатилаверади.

Ўзбек тилидаги шахс номларини билдирадиган отлар келишик формасида бўлса, инглиз тилида предлоглардан фойдаланилади. Масалаи:

дарёнинг суви — the water of the river,
китобнинг муқоваси — the cover of the book.
соатнинг циферблати — the face of a clock

Умумий келишик (**Common case**) ҳар икки тилда ҳам белгиланмаган, яъни улардаги морфологик кўрсаткич нолга баробардир. Инглиз тилидаги **common case** билан ўзбек тилидаги бош келишик бир-бирига доимий эквивалент деб ҳисоблаш катта хато дир, чунки умумий келишикдаги от ўзбек тилидаги олтита келишик формаси ёрдамида таржима қилиниши ҳам мумкин. Бу келишикни ўзбек тилидаги келишиклар билан таққослаганда ундаги отлар предлогсиз ва предлогли келиши мумкин:

а) предлогсиз келганда ўзининг гапдаги вазифасига қараб **Common case** кўпроқ бош келишикда, қисман эса, тушум ва жўналиш келишиклариди таржима қилиниши мумкин:

Lanny turned into Adderley Street (P. Abrahams) — Ленни Аддерли-стрит кўчасига бурилди.

But most of all he would miss Celia . . . (P. Abrahams). Ҳаммасидан ҳам Селияни соғинади.

Lanny nodded and lit a cigarette (P. Abrahams) — Ленни бош иргаб қўйди-да папирос чекди.

Entering the house he went up the short flight of stairs to his room (Ibid) — Уйга кирди-да, пастаккина зинадан ўз хонасига чиқди.

The students asked the professor for his new book — Студентлар профессордан унинг янги китобини сўрадилар.

б) предлогли келганда **Common case** ўзбек тилидаги қаратқич, тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклариди таржима қилиниши мумкин:

The prospects of this corporation was splendid (W. Woodward). Бу корпорациянинг келажаги жуда яхши эди.

They brought him to trial and sentenced him to death for corrupting morals (W. Woodward). Улар уни судга олиб келдилар ва ахлоқ қондасини бузганлиги учун уни ўлимга ҳукм қилдилар.

Even Charles looking over Marigold's shoulder dropped his pipe in astonishment (M. Joseph). Ҳатто Чарльз ҳам Мэригоульднинг елкаси устидан энганиб қараб, ҳайратдан ўзининг муштуғини тушириб юборди.

Умумий келишикдаги отлар предлоғли бўлишига қарамай, айрим идиоматик ибораларда ўзбек тилига келишик формаларисиз ҳам таржима қилиниши мумкин:

to fall in love — севиб қолмоқ.

4. Ўзбек тилида ҳам типологик таққослаш учун келишикларнинг ўзининга ажратиб олиш қиёсий типология талабига тўла жавоб беролмайди. Инглиз тилидаги предлоғли ва предлоғсиз отларнинг ўзбек тилига таржима қилиниши шуни кўрсатадики, сўзларнинг грамматик алоқага киришида, ўзбек тилида келишиклар билан биргаликда кўмакчилар ҳам қўлланилар экан. Шунинг учун ўзбек тилидаги келишикларни ҳам кўмакчи ва кўмакчисиз келишикларга бўламиз.

Инглиз тилидаги предлоғли ва предлоғсиз бирикмалар ўзбек тилига кўмакчи ва кўмакчисиз от формалари ёрдамида таржима қилиниши мумкин:

to graduate from the Institute	— институтни тугатмоқ.
to come across a difficult word	— қийин сўзга дуч келмоқ.
to ask for help	— ёрдам сўрамоқ.
for my friend	— ўртоғим билан.
for my friend	— ўртоғим учун.
like my friend	— ўртоғим каби.
besides my friend	— ўртоғимдан (ташқари) бошқа.
through my friend	— ўртоғим (орқали)дан.
through the garden	— боғаро (оралаб).
into the garden	— боғ ичига.

Шуни айтиб ўтиш керакки, инглиз тилида предлоғлар асосан умумий келишикдаги отларга қўшилса, ўзбек тилида ҳам соф кўмакчилар бош келишикда отга бирикиб келади.

5. Инглиз ва ўзбек тилларидаги келишик категориясини таққослашда сўз тартибидан ҳам фойдаланилади. Чунончи, тушум, жўналиш, чиқиш келишигидаги отлар инглиз тилига предлоғсиз умумий келишик ёрдамида берилганда уларнинг гапдаги ўрни асосий роль уйнайди. Масалан:

Мен Каримга китоб бердим	— I have given Karim a book.
Мен Каримга китобни бердим	— I have given Karim the book.
	— I have given a(the) book to Karim
Мен у кичкина болага дарёдан ўтишга ёрдам бердим	— I helped that little boy to cross the river.

6. Инглиз тилидаги эгалик келишигининг эгаликни билдириб келгандаги предлогли ва предлогсиз вариантлари асосан ўзбек тилидаги кўмакчисиз ва кўмакчили қаратқич келишиги ёрдамида берилади. Ундан ташқари, инглизча эгалик келишигидаги отларни сифатлашган сўзлар ёрдамида ҳам бериш мумкин:

Children's room — болалар хонаси
 a three days' journey — уч кунлик саёҳат
 today's match — бугунги матч

7. Инглиз тилидаги умумий ва эгалик келишикларининг предлогли ва предлогсиз формалари ўзбек тилидаги олтита келишикнинг кўмакчили ва кўмакчисиз формалари ёрдамида берилди. Ундан ташқари ўзбек тилидаги бош, қаратқич, тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишикларининг формалари инглиз тилида қўйидагича ифода этилади:

- а) предлогли умумий ва эгалик келишиклари ёрдамида,
- б) предлогсиз умумий ва эгалик келишиклари ёрдамида,
- в) сўз тартиби ёрдамида,
- г) лексик ва грамматик усуллар ёрдамида.

Иккиламчи грамматик категориялар

(Secondary Grammatical Categories)

Иккиламчи грамматик категория грамматик маъно ва грамматик форманинг бирлигидир.

Иккиламчи грамматик категория¹ ҳар бир сўз туркумини маълум грамматик маркерлар воситасида аниқлаб келади. Грамматик маънони ифодалаб келувчи икки ва ундан ортқ грамматик форма доим ўзаро оппозицияда булади. Масалан: отлардаги грамматик сон категорияси отларнинг бирлик ва кўplik формаларининг ўзаро оппозицияси ёрдамида ясалади: book — books, китоб — китоблар, flower — flowers гул — гуллар, man — men одам — одамлар ва ҳоказо. Замон категорияси феълнинг ҳозирги замон формаларининг ўтган замон формаларига қарама-қарши қўйиш билан ясалади: works — worked, ишлайди — ишлади, writes — wrote, ёзади — ёзди, goes — went, кетади — кетди ва бошқалар. Нисбат категорияси феълнинг актив (аниқ) пассив (мажхул) нисбат формаларининг ўзаро оппозицияси ёрдамида ясалади: to write — to be written ёзмоқ — ёзилмоқ, to see — to be seen кўрмоқ — кўринмоқ ва бошқалар. Ҳозирги замон инглиз тилидаги парадигмага эга бўлган мустақил сўзларга сон, шахс, род, замон, нисбат, майл, перфект, аниқлик — ноаниқлик, аспект ва эгалик каби грамматик категорияларга эга.

Грамматик форма бирор грамматик категорияни ифодалашда ишлатиладиган абстракт грамматик маъно ва грамматик воситаларнинг ўзаро бирлигидан иборатдир. Ҳар бир грамматик форма маълум грамматик маънони англатади. Грамматик (аниқроғи морфологик) форма ўзининг тузилишига кўра

¹ Бундан буён «иккиламчи» терминини тушириб қолдирамиз.

синтетик форма (Synthetic form) ва аналитик форма (Analytical form) га бўлинади.

Синтетик форма билан аналитик форманинг бир-биридаг асосий фарқи шундаки, синтетик формалар аффиксал грамматик морфемалар ёрдамида ясалади, аналитик формалар эса кўмакчи феъллар воситасида ясалади, яъни синтетик формада нисбат, замон, аспект, майл, шахс, сон ва перфект категориялари омоним суффикс -s билан, аналитик формада эса юқорида кўрсатилган категориялар кўмакчи феъл билан ифода этилади. Масалан:

writes	{	нисбат (active voice) замон (present tense) аспект (common aspect) майл (indicative 'mood) шахс (3 rd person) сон (singular number) перфект (non-perfect)	}	has written
--------	---	--	---	-------------

Синтетик форма икки хил ясалиши мумкин: а) *аффиксация* (латинча — affixis «бирктирилган» сўздан олинган) йўли билан, яъни сўзнинг морфологик парадигмасини ясашда сўз охирига махсус форма ясовчи суффикслар қўшилиши ёки б) сўз ўзагидаги унлиларнинг ўзгариши билан; *Ўзгариш* (root change) билан.

Аффиксация префикслар, суффикслар ва инфикслар ёрдамида сўз ёки сўз формалари ясаш демакдир. Ҳозирги инглиз тили учун асосан суффикслар ёрдамида сўз формалари ясаш характерли.

Форма ясовчи асосий грамматик суффикслар қуйидагилардир.

1) **-(e) s** [s, z] отнинг кўплик формуласини ясайди:

girl — girls қиз — қизлар.

2) **-(e) s** феълнинг III шахс қўшимчаси ҳозирги замон индикатив формасини ясайди:

(he) reads (y) ўқийди.

3) **-en** суффикси икки хил функцияни бажаради: а) айрим отларнинг кўплик формасини ясайди:

ox — oxen новвос — новвослар

б) феълларнинг II сифатдош формаларини ясайди: write — written ёзмақ — ёзилган.

4) **-ed** феълнинг ўтган замон формаларини ясайди:

work — worked ишламоқ — ишлади.

5) **-er, -est** сифат даражаларини ясайди:

long — longer — longest узун — узунроқ — энг узун

6) **-ing** феълларнинг биринчи сифатдош формаларини ясайди:

write — writing ёзмоқ — ёзиладиган.

Ҳозирги инглиз тилида форма ясовчи суффикслар жуда оз. Чунки тарихий тараққиёт жараёнида кўп суффикслар редукия-га¹ учраган. Ундан ташқари, мавжуд суффиксларнинг деярли ҳаммаси омонимлар тарзида ишлатилади.

Аффикслар ёрдамида синтетик форма яшаш *ташқи* (external) *восита* дейилади. Синтетик формаларни яшашнинг иккинчи йўли ички (internal) *восита* ёки ички флексия дейилади.

Аффиксация воситасида категориал грамматик форма яшаш ҳозирги ўзбек тилида кенг тарқалган. Масалан:

-лар от ва феълларнинг кўплик формасини ясайди:

студент — студентлар

-нинг, -ни, -га, -да, -дан суффикслари ёрдамида келишик формалари ясалади; шаҳарнинг, шаҳарда, шаҳардан.

— *роқ* суффикси сифат даражасини ясайди: катта-катта роқ.

— *ди* ва унинг фонетик вариантлари ўтган замон формасини ясайди:

келмоқ — келди

-(и) л, -ин мажҳул нисбат формасини ясайди:

сотмоқ — сотилмоқ ва бошқалар.

Инглиз ва ўзбек тилларидаги грамматик морфемаларнинг бир-биридан функционал фарқи шундаки, инглиз тилида битта суффикс ёрдамида бир неча категорияни ифодалаш мумкин бўлса, ўзбек тилида деярли ҳар бир категория учун мустақил аффиксал морфема мавжуд.

Ўзак ўзгартириш ёки *ички флексия* сўзларнинг турли формаларини яшашда ўзакдаги унлиларнинг мунтазам ўзгаришидир.

1. Ички флексия сўз ўзагидаги унлиларнинг қуйидагича ўзгариши билан амалга оширилади:

а) отда:	man — men	одам — одамлар
	foot — feet	оёқ — оёқлар
	mouse — mice	сичқон — сичқонлар

¹ Латинча *reductio* (*re-ducere*) қисқартириш, қисқариш деган маънони билдиради.

б) феълда: ride — rode	бормоқ — борди
sing — sang	ашула айтмоқ — ашула айтди
steal — stole	ўғирламоқ — ўғирлади
take — took	олмоқ — олди

Сўз формаларини яшашнинг юқорида кўрсатиб ўтилган турлари тарихий восита бўлиб, ҳозирги пайтда ўз маҳсулдорлигини бирмунча йўқотган. Бу гуруҳга кирувчи ҳамма сўзлар соф герман тилларига хос сўзлардир.

От ўзагидаги унлининг ўзгаришига сабаб, унлининг *умлаут* (немисча: *um* — атрофида, атрофини, — *laut* товуш сўзидан олинган бўлиб, ёндош бўғинлардаги унлиларнинг бир-бирини ўзгартиришидир) таъсирида ўзгаришидир. Негиздаги — *i(o)* унлилари таъсирида ўзакдаги унлиларнинг ўзгариши *умлаут* дейилади.

Феъллардаги унлиларнинг ўзгариши эса тарихий *аблаут* таъсирида рўй берган. Аблаут турли хил феъл формаларида ўзакдаги унлининг муфассал ўзгариб боришидир. Қадимги инглиз тилида шу тарзда ўзгарувчи кучли феъллардан фақат айримларигина сақланиб қолган.

Бу ҳодиса одатда грамматиканинг морфология қисмида ўрганилса-да, асосан морфонологик ўзгаришга мисол бўла олади, чунки фонологик ўзгариш билан морфологик парадигма бир-бирига боғлиқ.

2. Ички флексия сўз ўзагидаги ундошларнинг қуйидагича ўзгариши билан амалга оширилади.

а) феълда:

bend — bent	эгилмоқ — эгилди
build — built	қурмоқ — қурди
make — made	бажармоқ — бажарди

б) олмошда:

(my) self — (our) selves
(him) self — (them) selves

в) отда ва сонда ўзакдаги суффикслар олдида келган ундош ўзгаради:

leaf — leaves	барг — барглар
half — halves	яримта — яримталар
thief — thieves	ўғри — ўғрилар
five — fifth	беш — бешинчи

Бир вақтнинг ўзида сўздаги унли ҳам, ундош ҳам ўзгариши мумкин:

bring — brought	келтирмоқ — келтирди
hear — heard	эшитмоқ — эшитди
leave — left	ташлаб кетмоқ — ташлаб кетди
this — these	бу — булар
that — those	у — улар

Инглиз тилида сўз формаларини яшашнинг яна бир тури — синтетик сўз ясашга ўхшаш мустақил усул бўлиб, уни *супплетив* (supplative)¹ усул дейилади.

Супплетив формалар сўзларнинг супплетив парадигмаларини² ташкил қилади. Умумий лексик маънони сақлаган ҳолда компонентларни³ ҳар хил узакдан ясалган парадигмалар *супплетив парадигмалар* дейилади.

Супплетив усул орқали сўз формаларини яшаш деярли ҳамма ҳинд-европа тиллари учун хос. Инглиз тилида супплетивизм иккига бўлинади: а) фақат инглиз тилига хос супплетив компонентлар:

he — they
go — went

б) турли тилларга хос, яъни формаларнинг айримлари бошқа тилдан олинган супплетив компонентлар.

Кейинги мисолдаги they (улар) олмоши инглиз тилига қадимги исланд тилидан кирган.

Инглиз тилида ҳар хил сўз туркумларига хос бўлган супплетив формаларга қуйидагилар мисол бўла олади:

be — am — is — was — were	бўлмоқ феълидан
go — went	бормоқ — борди бормоқ феълидан
good — better	яхши — яхшироқ
I — me — we — us	мен — мени, биз — бизни
he — they — them	у — улар — уларни
two — second	икки — иккинчи.

Ҳозирги кунда супплетив формалар ёрдамида феъл шакллари яшаш унчали кенг тарқалган эмас.

Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг қўшилишидан ясалган форма *аналитик форма* дейилади. Битта грамматик категорияни ифодаловчи аналитик форма камида икки компонентдан иборат бўлиб, улардан биринчиси кўмакчи сўз вазифасини ўтаса, иккинчиси ўзининг лексик маъносини тула сақлаб қолади. Масалан, ҳозирги инглиз тилидаги феълларнинг аналитик формалар таркибидagi кўмакчи феъллар перфект, аспект, нисбат ва замон каби грамматик категорияларни ифодалайди.

¹ Супплетив латинча *suppleo, suppletum* (sup plementum plve) «тўлдирмоқ», «таъминламоқ».

² Парадигма (инг. *paradigm* [pærə'daɪm] юнонча *paradigma* (*paradigma* < *para* ташқари, чет *deikniti* кўрсатмоқ) «мисол, намуна» демакдир.

³ Компонент (*component*) латинча *componere* сўзидан олинган бўлиб, бу ерда бирга ёки қарама-қарши қўйилган формани билдиради. Латинча *com* «бирга» *ponere* «қўймоқ» ент суффикс.

Синтетик форманинг ифода этилиш усуллари

	Синтетик форма						
	Умлаут	Аблаут	Аффиксация			Ички флексия	Супплетивизм
			Префикс	Суффикс	Инфикс		
Инглиз тили	+	+	—	+	+	+	+
Ўзбек тили	—	—	—	+	—	—	+

Аналитик формаларнинг сўз бирикмаларидан асосий фарқи шундаки, аналитик формалар таркибидаги кўмакчи компонентлар лексик маънони англамайди. Сўз бирикмаларини ташкил қилувчи конструкцияларнинг иштирокчилари эса ўз лексик маъноларини сақлаб қолган. Инглиз тилидаги мавжуд аналитик формалар ҳам тарихий сўз бирикмалардан бўлиб, биринчи компонентларининг умумлаштирувчи лексик маъноси бор. Бироқ улар кейинчалик секин-аста лексик маъноларини йўқота борган. Агар кўрсатиб утилган аналитик формадаги кўмакчи феъллар лексик маъноларини йўқотмаганида, уларни морфологик форма дея олмас эдик.

Аналитик формалар морфологик форма бўлганлиги сабабли морфологиянинг объектidir. Сўз бирикмалари эса синтаксиснинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Аналитик формалар ҳам сўзларнинг морфологик парадигмалари бўлиб, синтетик формалар билан оппозицияга киради. Масалан:

he comes — he is coming
 he comes — he has come
 he comes — he will come
 he wrote a letter — the letter was written by him.

«Аналитик форма ясалиши — аффиксиз ифода этилган парадигматик бирликдир», деб ёзади А. С. Чикобава¹.

Структураси жиҳатдан аналитик формалар сўз бирикмаларига яқин туради². Улар грамматиканинг турли босқичларига

¹ А. С. Чикобава О некоторых процессах трансформации аналитических образований в синтетические (по данным иберийско — кавказских языков). Сб. Аналитические конструкции в языках различных типов, Из-во «Наука» 1965, стр. 253.

² Аналитик формаларнинг синтактик сўз бирикмаларга яқинлиги асосан қўтилагилардан иборат: а) мустақил сўзлар каби ўз шакллари турли грамматик категорияларда ўзгартиради, б) лексик маъно англаувчи компонентдан ажралиб туриши мумкин, в) грамматик маънони ифодаловчи сифатида асосий феъллардан икки ёки ундан ортигини аниқлаб келиши мумкин. У асосий феълдан ажралиб келганда унга ургу тушиши мумкин.

мансуб бўлганлиги сабабли бир-бири билан оппозицияга киришмайди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, ҳозирги инглиз тилида синтетик форма ясовчи суффикслар жуда кам. Аммо аналитик формалар ва ёрдамчи сўзлар воситасида сўзларни грамматик алоқага киритиш авж олган. Бунинг асосий сабаби қадимги инглиз тилида мавжуд бўлган сўз формаларининг кўпи сўз формаси ясовчи суффиксларнинг урғу олмаганлиги сабабли редукцияга учрагани, улар ўрнини ёрдамчи сўзлар ва аналитик формалар эгаллаганлигидадир. Аналитик формаларнинг айримлари қадимги инглиз тилида бўлмаган грамматик категорияларни, масалан, феълларнинг келаси замон перфект ва давомли аспект формаларини ифодалаб келиши ҳам мумкин.

Ҳозирги инглиз тилида синтетик форманинг яхши ривожланмаганлиги ва аксинча аналитик формаларнинг кенг тарқалганлиги сабабли инглиз тилини *асосан* аналитик структурали (*mainly analytical*) тил деймиз.

Ўзбек тилида ҳам аналитик формаларнинг кўмакчи қисми ўзининг лексик маъносини йўқотиб, фақат турли грамматик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан: *Қодир китобни ўқиб бўлди*, гапида *ўқиб бўлди* аналитик форма бўлиб, ундаги етакчи феъл ўзининг лексик маъносини сақлаб қоляпти, кўмакчи феъл эса замон, шахс, нисбат, сон, майл каби грамматик категорияларни ифодалаб келяпти.

ўқиб бўлди	}	шахс-(3-нчи шахс)
		сон-(бирлик)
		нисбат-(аниқ нисбат)
		замон-(ўтган замон)
		майл-(аниқлик майли)
		аспект-(ноаниқ аспект)

Синтетиклик ва аналитиклик нуқтан назардан инглиз ва ўзбек тиллари системасида жуда баҳсли масалалар кўп. Масалан, ҳар икки тилда қатор бирикмалар борки, уларнинг маъноси ва функцияси аналитик формаларнинг маъно ва структураларига яқин бўлса-да, тилшунослиқда уларнинг аналитик формалиги эътироф этилганича йўқ. Аналитик ва синтетик қурилишнинг турли усуллари мавжуд бўлиб, улар турлича характерланади¹.

Аналитик ва синтетик форма деганда шуни айтиб ўтиш керакки, агглютинатив тиллар умуман аналитик тилларга киритилмади, чунки уларда ички флексия сўз ўзагида мунтазам ўзгармайди, фонема фақат фонетик шароитда ўзгаради, аффикслар асосан бир функцияли бўлиб сўз негизига тўғридан-тўғри ф у з и я с и з (махсус ўзгаришларсиз) қўшилади.

Грамматик маъно
(Grammatical Meaning)

Тилдаги объектив борлиқни ифода этувчи лексик бирлик ёки лексема асосида ясалиб, ҳар бир грамматик формадан англашилган маъно

¹ П. К. В а р а с к. Аналитический и синтетический строй языка, Таллин, 1961.

сўзларнинг грамматик маъноси дейилади. Сўзларнинг формал грамматик маъноси мустақил бўлмай, асосан сўзлардаги формал элементлар (формантлар), аналитик формалар, ички флексия ва шунга ўхшаш воситалар орқали ифода этилади, масалан:

Our hands have met, but not our hearts.
Our hands will never meet again (Th. Hood).

Юқоридаги мисолларда **-s** суффикси **hand** ва **heart** сўзларига қўшилиб, грамматик кўплик маънони ифодалаб келса, **have met** аналитик формаси перфект (тугалланганлик) ни кўрсатади. Аналитик форма **will meet** эса келаси замон маъносини англатиб келяпти.

Zooney glanced up at her (G. D. Salinger) *Зуи унга (қизига) зимдан тикилиб қаради* — гапида, грамматик маъно ўтган замон **-d** суффикси билан, сўзларнинг бир-бири билан алоқаси ат предлоги орқали ифодаланган.

Маълум лингвистик категорияни ифодалашнинг асосий усули фақат морфологик усул билан чегараланмайди. Грамматик категориянинг традицион грамматикаларда қабул қилинган бундай усул турли тилларни қиёслаш учун қониқарли бўлмаганлиги сабабли, қиёсий типологияда қўллаш мумкин бўлган махсус категориялар ҳақида гап юритамиз.

Сўзларнинг синтетик ва аналитик формаларини ясашда аналогия қонунидан фойдаланилади.

Мавжуд намуналарга асосланиб, сўз, сўз формалари, конструкция ва бошқа моделлар яратиш аналогия дейилади. Сўзларнинг парадигматика ва синтагматикаси маълум аналогик қонулар асосида ясалади. Аналогия асосида феъллар тусланади, отлар турланади, гап ва конструкция ясалади. Инглиз тилида **N+s**, ўзбек тилида **N+лар** модели воситасида отларнинг янги формаларини ясашда морфологик аналогиядан фойдаланилади. Масалан:

flat — flats	negro — negroes
room — rooms	window — windows
girl — girls	
бола — болалар	бургут — бургутлар
дала — далалар	қир — қирлар

Тилда умумий қоидалардан ташқари баъзи мустаснолар ҳам учраб туради. Бунда сўзлашувчи аналогиянинг янги турини билмаганлиги учун бошқа аналогиядан фойдаланиши мумкин. Бундай ҳолларда *сохта* аналогия содир бўлади. Масалан, инглиз тилида **wife**, **half** каби сўзларга **-s** суффикси қўшилишидан олдин сўз охиридаги ундош фономорфологик жиҳатдан ўзгаради. Бу қонидани билмай, қўшимча қўшилса **wife** — сўздан **wives** формаси ясалади. Аслида эса **wives** бўлиши керак.

Ўзбек тилида ҳам шахс қўшимчаларини ишлатишда маълум даражада сохта аналогияга йўл қўйиш ҳоллари учрайди. Маса-

лан, -и суффиксини қўшишдан олдин (к) товуши — (г) товушига айланади.

Тўғри аналогия

этак — этагим
тилак — тилагим
билак — билагим

Сохта аналогия

лак — лаги (лаки бўлиш керак)
ток — тоги (токи бўлиш керак)
нок — ноги (ноки бўлиш керак)

Аналогиянинг бу икки турига ҳар иккала тилда ҳам жуда кўп мисоллар келтириш мумкин.

Грамматик категорияларнинг инглиз ва ўзбек тилларида ифода этилиши

	От		Сифат		Олмош		Сон		Феъл		Рабиш	
	Инг	Ўзб	Инг	Ўзб	Инг	Ўзб	Инг	Ўзб	Инг	Ўзб	Инг	Ўзб
Шахс	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-
Келишик	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
Сон	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-
Замон	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
Род	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Нисбат	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
Аспект	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
Майл	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
Перфект	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
Даража	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+
Эгалик	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
Аниқлик- Ноаниқлик	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

ТИПОЛОГИК КАТЕГОРИЯЛАР

(Typological Categories)

Тилларнинг грамматик системаси маълум грамматик категориялар ёрдамида ўрганилади. Типология мустақил фан бўлиб, тиллар системаларини таҳлил қилишда, махсус категориал birlikларни аниқлашда ва шу категорияларни ўрганишда лингвистик ўлчов birlikларидан фойдаланади.

Шу пайтгача конкрет тилларнинг грамматик системасини тадқиқ қилишда қўлланилаётган, грамматик категориялар тушунчаси типологик тадқиқот учун етарли эмас. Шу сабабдан ҳам, тилшуносликда тилнинг турли яруслари birlikлари иштирокида ифодаланувчи категориялар яратиш кўп тилшуносларни қизиқтириб келмоқда. Қиёсий типология мустақил фан сифатида ажралиб чиққан бир пайтда, бу масала энг муҳим проблемага айланиб қолди.

Тилшуносликда турли олимлар томонидан тавсия қилинган категориал тушунчаларнинг энг асосийлари қуйидагилардир: 1) тушунча категорияси, 2) функционал-семантик категория, 3) грамматик-лексик майдон ва бошқалар. Бу методларнинг ҳаммаси ҳам маълум лингвистик тушунчани бир ёки бир нечта тил системасида ифода этишда лексик ва грамматик ярусларни бирга қўшиб ўрганиш принципини тавсия этади.

Тушунча
категорияси
(Notional
Category)

Тушунча категориясининг пайдо бўлиши совет тилшуноси И. И. Мещанинов ва даниялик олим О. Есперсенларнинг номлари билан боғлиқдир. Қиёсий типологияда тушунча категорияси алоҳида ўрин тутади. Тушунча категорияси реал ёки логик категориянинг маълум лексик, морфологик ёки синтактик яруслар воситасида ифодаланишидир. Тушунча турли тилларда турлича ифодаланади. Баъзи тилларда у маълум грамматик формал воситалар иштирокида ифодаланиб, грамматик тушунчани англатиши, баъзиларда эса махсус формал белгилар бўлмаганлиги сабабли грамматик тушунча англатмаслиги мумкин. И. И. Мещанинов бу ҳақда шундай деб ёзади: «Инсон олгидаги ҳар қандай тушунча тил воситалари орқали ифода этилиши мумкин. Тушунча тасвирий пўл билан англатилиши, айрим сўз семантикаси орқали ифода этилиши, узининг ифодаланишида маълум система яратиши мумкин. Система яратишда тушунча категорияси албатта иштирок этади»¹. И. И. Мещаниновнинг тушунча категорияси махсус грамматик форма билан ифодалангандагина грамматик тушунча категорияси бўла олади.

Бирор тушунча категориясининг тилда ифодаланувчи формасини топишнинг турли тил системаларини қиёслашда катта

¹ И. И. Мещанинов. Понятийные категории языка. Труды военного института иностранных языков, № 1, М., 1945, стр. 15

амалий аҳамияти бор. Тушунча категорияси логик категория билан лингвистик категориянинг таққосланишига асосланган.

Тушунча категорияси деганда, Отто Есперсен мавжуд тиллардаги тасодифий далилларга боғлиқ бўлмаган тилдан ташқаридаги тушунчаларни назарда тутати¹. У грамматикага оид (яъни махсус формаси) бўлмаган «универсал» категорияларни ифодалайдиган тил воситаларини эътиборга олмайди.

О. Есперсен тушунча категорияларини барча тилларда қўллаш мумкин бўлган универсалия деб ҳисоблаб, грамматик форманинг ифода этилишида грамматик роднинг реал жинсга мос келмаслигини таъкидлайди.

О. Есперсеннинг тушунча категориясида аниқлик йўқ. Бир жойда у тушунча ва грамматик категориялар бир-биридан тубдан фарқ қилади деб ёзса, иккинчи жойда у улар ўртасида уйғунлик бор деб ёзади. Умуман О. Есперсеннинг тушунча категорияси логик ва грамматик категориялар ўртасидаги муносабатни аниқлаш жараёнида пайдо бўлган. Масалан, грамматик род ва реал жинс категориялари ўртасидаги алоқани О. Есперсен қуйидагича кўрсатади:

Грамматик род		Реал воқелик жинс
(синтактик категория)		(тушунча категорияси)
1) мужской род	} сўз	1) эркак жинси
2) женский род		2) хотин жинси
3) средний род		3) жинсни ифода этмовчи предметлар

Формал грамматик род билан реал воқеликдаги жинс тушунчалари бир-бирига мос келиши ҳам, мос келмаслиги ҳам мумкин. Масалан, немисча **Der Soldat**, французча **le soldat солдат** эркак жинсини ва мужской родни, **die Tochter, la fille қиз** сўзлари эса хотин жинсини ва женский родни тенг ифодалайди. Аммо **das Weib** — *аёл* хотин жинсини кўрсатса-да, средний родга тааллуқлидир. Жинс ва род категорияларининг бир-бири билан бу даражада фарқ қилиши О. Есперсени тушунча ва грамматик категориялар ўртасида фарқ бор, дейишга мажбур қилган. Аслида эса грамматик род реал воқеликдаги жинс категорияси билан битта умумий типологик тушунчанинг турли тармоғи ҳисобланиши керак.

Тушунча категорияси ҳали яхши ишланмаган. Уни типологияга татбиқ этиш соҳасида методик ва назарий маълумотлар йўқ.

Тушунча категорияси термини А. В. Бондарко ва Л. Л. Буланнинг фикрича унчалик қулай эмас, чунки у бутунлай тафаккур доирасини кўрсатади ва тил категориясини эмас, балки

¹ О. Есперсен. Философия грамматики. Перевод с английского. М., 1958 стр. 57-58.

мантиқ тушунчасини назарда тутати. Шунинг учун ҳам тушунча категориясини улар «функционал-семантик категорияси» деб аташни тавсия қиладилар.

Функционал-семантик категория
(Functional Semantic Category)

Турли ярус бирликларининг ўзаро бирикиб ҳосил қилган умумий функцияси ва уларнинг ўзаро муносабати асосида ажратилган категория *функционал-семантик категория*дир.

Мазмун планида бу категория умумий семантик бирликни ташкил қилса, ифода планида у бир неча яруслар бирликлари билан ифодаланиши мумкин. Масалан, *аспектуаллик*, функционал-семантик категорияси феълларнинг ўзаро опозициясидан ташқари (вдуть — вдувать, вывинтить — вывинчивать), яна бошқа сўз туркумларига кирувчи сўзлар билан ҳам (иногда, время от времени, долго, всю ночь) ифодаланиши мумкин. Юқорида келтирилган мисолларга асосланиб, А. Б. Бондарко ҳозирги рус тилида темпораллик (темпоральность), модаллик (модалность), персоналлик (персональность), аспектуаллик (аспектуальность), нисбатлик (зологовость) каби функционал-семантик категориялар бор деб таъкидлайди¹.

Функционал-семантик категория ҳам типологик тадқиқотда анча қулай, бироқ у ҳали, биринчидан, яхши мукаммаллашмаган бўлса, иккинчидан, типологик қиёслашга мўлжалланган эмас.

Грамматик-лексик майдон
(Grammatical-Lexical Field)

Маълум тушунчанинг грамматик ва лексик бирликлар воситасида ифодаланишига *грамматик-лексик майдон* дейилади. Бу категорияга биноан бирор умумий маъно бир-бири билан

алоқадор бўлган лексик ва грамматик бирликлар воситасида ифодаланади. Масалан, Е. В. Гулига ва Е. И. Шендельс кўрсатишича *кўплик майдон* (поле множественности) ҳозирги немис тилида қуйидагича ифодаланади: 1) отнинг кўплик формаси билан; 2) от билан мослашувчи сифат ва сифатдошнинг формаси билан; 3) эга вазифасида келувчи от (ёки олмош) билан мослашувчи феълнинг тусланувчи формалари билан; 4) сон билан; 5) миқдор олмоши билан; 6) кўплик сондаги кишилик олмоши билан; 7) жамловчи отлар билан².

Грамматик-лексик майдон бошқалардан ўзининг бирмунча мукаммаллиги билан фарқ қилади, аммо у ҳам юқорида айтилгандек, бир тил системаси учун хизмат қилади. Кўрсатиб ўтилган категориялардан ташқари турли олимлар томонидан тавсия этилган, яна бир қанча методлар бор.

Француз тилшуносларидан Ф. Брюно, Ш. Баллилар ўз асарларида тилнинг маълум умумлашган логик категорияларини

¹ А. В. Бондарко, Л. Л. Буланен. Русский глагол. Ленинград 1967, А. В. Бондарко. Грамматическая категория и контекст. Ленинград, 1971.

² Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969, стр. 19.

урганиш билан шуғулланиш ва у категорияларни баён этиш усулларини излаш кераклигини таъкидлайди¹. Л. В. Шчерба томонидан тавсия этилган актив ва пассив синтаксис масаласи ҳам шулар жумласидандир.

Кейинги йилларда тилшуносликда аниқроғи генератив грамматикада, пайдо бўлган *ички ва юзаки структура* тушунчаси ҳам худди шу типологик категорияни ажратиш проблемаси билан боғлиқдир. Бунинг сабаби ички структура номини олган абстракт структуранинг мазмуни планида грамматиканинг семантик компоненти билан релевант бўла олиши ва ифода планида турли трансформацион вариантларни бириктира олишидандир. Ифода планида юзаки структуранинг бир қанча вариантлари бўлиб, у вариантлар синонимияси асосида тиллараро типологик эквивалентликни тиклаш мумкин. Аммо бу метод ҳали такъимиллашгани йўқ, ҳозиргача у бир тил системасигагина татбиқ қилинган, холос. Бу методнинг бошқаларидан афзаллиги шундаки, юзаки структурада ички структура бирлигининг формаллаштирилган трансформацион вариантини топиш мумкин.

Тилдаги маълум категорияни морфологик, лексик ва синтактик яруслар бирлиги иштирокида ўрганиш масаласи типологик қиёсий метод учун жуда зарур масалаларидан бири ҳисобланади.

Қиёсий типологик грамматикада қиёсланаётган тиллар системасини таҳлил қилиш учун универсал категориялар ажратилиши керак. Аммо шунини айтиб ўтиш керакки, ажратилган категориянинг ифода планидаги birlikлари грамматиканинг фақат морфологик ярус билан чекланмаслиги керак. Барча ярусларда ифодаланишнинг ҳамма воситалари аниқланмагунча қиёслаш тўла қийматга эга бўлмайди. Турли ярусда ифодаланадиган элементлар ўзаро боғлиқлигини алоҳида уқтириб ўтиш лозим. Масалан, ҳозирги инглиз тилида, бирор морфологик категориал ҳодисани синтактик ярус билан боғламай таҳлил қилиш мумкин эмас. Чунки ҳар бир форма синтактик ярусда қўлланганида ўз аксини топади. Ҳозирги инглиз тили флексияга муҳтож. Флексияга муҳтожлик нисбат формасида яққол акс этади. Масалан, инглиз тилидаги баъзи нисбат маъноларини англатишда ё сўз тартиби, ё бошқа синтактик бирикмалардан фойдаланилади. Бинобарин, морфологик ва синтактик ярусларга мурожаат қилмасдан инглиз тилида нисбат категориясини баён этиб бўлмайди. Демак, ҳар бир сўзнинг морфологик хусусияти фақат синтактик ярусда аниқланади. Бу парадигматика ва синтагматиканинг ўзаро алоқада эканлигидан ва бир-бирига боғлиқлигидан дарак беради. Нуқтада бир ярусни иккинчисидан ажратиб бўлмайди. Бинобарин лексик ва морфологик яруслар фонологик яруссиз,

¹ F. Brunot. La pensée et la langue. Paris, 1965. Ш. Балли. Французская стилистика. М., 1961.

синтактик ярус фонологик, морфологик ва лексик ярусларсиз мавжуд бўлмайди, яъни қуйи ярус бўлмаса, юқори ярус ҳам бўлмайди.

Бирор категорияни ифодалашда тилда махсус морфемалар, сўзлар ёки конструкцияларнинг бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундай ҳолларда улар қўшимча вазифа бажарадиган бошқа морфема, сўз ёки конструкциялар билан ифодаланади. Чунинчи, ҳозирги инглиз тилида аниқлик ва ноаниқлик категорияси аниқ ва ноаниқ артикль иштирокида ифода этилади. Ундан ташқари инглиз тилдаги мазкур категорияларни билдиришда кўрсатиш, белгилаш, гумон олмошлари ва саноқ сонлари, маълум конструкциялар ва бошқа талай усуллар иштирок этиши мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида аниқлик-ноаниқлик махсус маркерлар воситасида ифодаланмайди. Бу тилда ифода планининг энг ранг-баранг турларидан фойдаланилади. Масалан, аниқлик, кўрсатиш ва белгилаш олмоши иштирокида, шунингдек, тушум келишигининг белгиланган формалари иштирокида ифодаланиши мумкин. Ноаниқлик эса саноқ сон, гумон олмошлари ва бошқа воситалар иштирокида ифода этилади. Барча тилларда, жумладан ўзбек тилида, мазкур категория ифодаланишининг баён этиш усули ана шундайдир.

Бунга яна модаллик категорияси ва ҳоказо категорияларни киритиш мумкин. Ифодаланишининг барча формаларини аниқламай тил системаларини инвентаризация қилиш мумкин эмас. Типологик қиёслашнинг биричи босқичи булган инвентаризациясиз типологик тадқиқотни ўтказиш, бинобарин, тилдаги мувофиқликларни аниқлаш мумкин бўлмайди.

Типологик категория (типологик маъно ва типологик формалар)

Икки ва ундан ортиқ тилларни қиёслашда типологик категориялардан фойдаланамиз. Типологик категория типологик маъно ва типологик формалар билан ифода этилади.

Типологик маъно типологик категориянинг мазмун планини ташкил қилади. Типологик маъно — *бу морфологик, лексик ва синтактик бирликларнинг ўзаро муносабати натижасида ҳосил қилинган умумий абстракт лингвистик маънодир*. Типологик маъно турли ярусли бўлиб, уни ифода этишда тилнинг турли яруслари бевосита иштирок этади. У икки ёки бир неча тиллар системаси асосида тузилади. Типологик маъно грамматик ва лексик маъноларни ўз ичига олади ва ўрганилган тиллар системалари учун умумий маъно ҳисобланади.

Типологик форма типологик маънони ифодаловчи қиёсланаётган тилларнинг турли ярус бирликларидир. Типологик форманинг инвариантлари турлича бўлиб, улар морфологик, лексик ва синтактик бирликлар билан ифодаланади. Типологик формани ифодаловчи воситалар морфологик ярусда сегмент ва супрасегмент морфемалардан, лексик ярусда сўз ясовчи аффикслардан ва мустақил лексик бирликлардан, синтактик ярусда эса сўз бирикмалари ва гаплардан ташкил топади.

Типологик форманинг традицион грамматик формадан фарқи шундаки, грамматик форма фақат морфологик ярус бирлиги билан чегараланиб қўйилган.

Типологик формани шартли равишда «форма» деб атаймиз. Чунки синтактик ярусда у форма эмас, балки бутун бир конструкциядир.

Типологик форма конститuentлари бир-бири билан турли дистрибутив алоқада бўлади.

Бу формаларнинг белгиланиши турли тилларда турли хил бўлади. Баъзи тилларда уларнинг морфологик маркери ёки доминантаси (белгиловчи элемент), бошқа тилларда эса синтактик доминантаси яхши ривожланган бўлади.

Инглиз ва ўзбек тилларида намуна сифатида қуйидаги типологик категорияларни кўрсатиш мумкин:

- 1) типологик кўплик ёки плураллик категорияси,
- 2) типологик род категорияси,
- 3) замон ёки темпораллик категорияси,
- 4) модаллик категорияси,
- 5) нисбат ёки нисбатлик категорияси,
- 6) аспектваллик категорияси,
- 7) компаративлик ёки қийёслаш категорияси,
- 8) аниқлик ва ноаниқлик категорияси ва бошқалар.

Нечта типологик категория борлиги ҳозиргача тўла аниқлангани йўқ. Уларга яна бир қанча умумтипологик категорияларни ҳам қўшиш мумкин.

Типологик формаларнинг ярусларaro маркерлари

Ҳар бир ярусдаги типологик форма учун унинг асосий маркери бўлади. Бундай маркерлар турли ярусларда турлича ифодаланади.

Морфологик ва лексик ярусларда типологик форманинг маркери вазифасини морфема бажаради.

Морфема (morpheme) — тилдаги энг кичик маънони англатувчи қисм ёки ўзаро қўшимча дистрибуцияда турувчи ва бир хил маънога эга бўлган алломорфлар йигиндисидир. Морфемалар тилдаги энг кичик бирлик бўлганлиги сабабли улар бошқа маъно англатувчи бўлакларга бўлинмайди. Морфемалар сўз ясашдаги ролига кўра туб ёки ўзак морфемалар (root morpheme) ва аффиксал морфемалар (affixial morpheme) га бўлинади.

Туб морфемалар асосан бир ўзакли сўзлардан иборат бўлганлиги сабабли кўпинча улар сўз морфемалар (word morpheme) деб ҳам аталади. Масалан: **man** — одам, **horse** — от, **come** — келмоқ, **red** — қизил, **he** — у, **five** — беш ва бошқалар.

Аффиксал морфемалар асосан категориал маънога эга бўлиб, ўз навбатида иккига бўлинади: а) сўз ясовчи аффиксал морфемалар (functional (inflexional) morphemes); б) шакл ясовчи аффиксал морфемалар (derivational affixial morphemes).

Сўз ясовчи аффиксал морфемалар бошқа ўзак ёки сўзлардан янги лингвистик бирлик (янги сўз) ясаш учун хизмат қилади.

Сўзларнинг олдига, охирига ёки ўртасига қўшилишига кўра аффикслар префикс (prefix), суффикс (suffix) ва инфиксларга (infix) бўлинади. Ҳозирги инглиз тилида илгарилари бор бўлган инфикслар сўз негизининг соддалашиши натижасида кейинчалик ўзакларга бирлашиб кетган. Сўз ясовчи аффиксал морфемаларга мисол қилиб қуйидаги префикс ва суффиксларни келтириш мумкин: **for** — **forgive**, **forbid** — тақиқламоқ, **mis** — **misunderstand** — нотўғри тушунмоқ, **unhappy** — бахтсиз, **inter** — **intercourse** алоқа қилиш, муносабатда бўлиш, **re** — **rewrite** — қайта ёзмоқ, — **er** **writer** — ёзувчи, — **dom** **freedom** — озодлик, — **hood** **boyhood** — болалик, — **ness** **goodness** — яхшилик, — **ship** **friendship** дўстлик, — **ic** **public** — оммавий, — **less** **useless** — фойдасиз — **ish** **reddish** — қизғиш ва бошқалар.

Юқорида кўрсатиб ўтилган префикс ва суффикслар сўз ясовчи морфемалар бўлиб, уларнинг қўшилиши билан сўз структураси ўзгаради ва натижада янги сўзлар ясалади.

Префикс ва суффикслар ҳам грамматик яруснинг, ҳам лексик яруснинг маркерлари сифатида ишлатилади.

Шакл ясовчи аффиксал морфемалар одатда маълум грамматик категория билан боғлиқ бўлади. Масалан: **s** [s, z, iz] морфемаси отларда кўплик категориясини, апостроф билан ишлатилса, келинчи категориясини билдиради. Фезлларда эса бу морфема учинчи шахс бирликни, яъни шахс ва сон категориясини яшаш учун ишлатилади: **worker** — ишчи, **workers** — ишчилар, **boy** — бола, **boy's** — боланинг, **to read** — ўқимоқ **he reads** — у ўқийди; **ed** [t, d, id] морфемаси замон категориясини яшаш учун ишлатилади: **to work** — ишламоқ, **worked** — ишлади ва бошқалар.

Тилшуносликда сўз ясовчи морфемаларни лексик морфемалар деб, шахс ясовчи морфемаларни эса грамматик морфемалар деб ҳам юритилади, чунки янги сўзлар яшаш кўпроқ лексикологияга¹ тааллуқли бўлса, сўз формаларини яшаш грамматиканинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Морфемалар морфлардан, улар эса ўз навбатида алломорфлардан ташкил топishi мумкин.

Морф (morph)² морфеманинг алоҳида-алоҳида олинган конкрет ҳолати бўлиб, у фонемаларнинг қўшилишидан ташкил топган энг кичик маъно англатувчи бўлақдир. Морфларни бошқа маънодаги қисмларга бўлиш мумкин эмас. Масалан: **worker** ишчи сўзида шакли морф бўлиб, уларни яна бошқа маъно англатувчи бўлақларга бўлиш мумкин эмас.

Морфемани ифода этишда бир неча идентик³ морфлар иштирок этиши мумкин.

¹ Лексикология юнонича *lexis* «сўз» «сўзга, оид», *logos* «ўрганиш, билим», «сўз». Умуман сўз ҳақидаги билим.

² Морф юнонича *morphe* «форма, шакл» демакдир.

³ Идентик латинча *identicus, idem* «ўшандай демакдир, бир хил, ўхшаш».

Морфеманинг махсус қўшимча дистрибуцияда (complementary distribution)¹ келувчи фонемик ва семантик позицион вариантлари алломорфлар² дейилади.

Агар морфеманинг вариантлашувига фонетик боғлиқлик сабаб бўлса, бу морфемани фонемик чегараланган (phonetically conditioned) алломорфлар дейилади³. Масалан, in- префиси ўзи қўшилган сўзларнинг бошланғич товушларига боғланган ҳолда il-, in-, ir-, en-, em- бўлиб, шаклланиб кетиши мумкин (invade, illusion, immerse, irruption, entitle, embrace).

Битта морфеманинг вариантлари бўлмиш [t, d, id] алломорфлари ҳам фонемик чегараланган бўлади, масалан: to work — worked [t], to clean — cleaned [d], to study — studied [id].

Отларнинг кўплик формасини ясовчи морфема ҳам уч хил [s, z, iz] фонемик чегараланган алломорф ёрдамида ифода этилиши мумкин. Масалан, bird — birds[z], rat — rats[s], language — languages [iz].

Агар морфеманинг вариантлари фонетик боғлиқ бўлмаса, уларни морфемик чегараланган (morphemically conditioned) алломорфлар деймиш. Масалан, отларнинг кўплик формаси фақатгина —(e) s суффикси ёрдамидагина эмас, балки бошқа йўллар билан ҳам ясалиши мумкин:

ox — oxen	буқа — буқалар
child — children	бола — болалар
man — men	эркак — эркаклар
mouse — mice	сичқон — сичқонлар
antenna — antennae [i]	антенна — антенналар
phenomenon — phenomena	табиат ҳодисаси — ҳодисалаф.

Юқорида кўрсатиб ўтилган мисолларда кўплик формаларининг ясалиши суффиксларнинг фонетик ўрнига мутлақо боғлиқ эмас. Шунга ўхшаш мисолларни феъллардан ҳам келтирамиз. Қуйидаги феълларнинг ўтган замон формалари -ed суффикси қўшилишидан бошқа йўллар билан ҳам ясалиши мумкин:

come — came	келмоқ — келди
lead [li: d]—lead [led]	бошламоқ — бошлади
drink — drank	ичмоқ — ичди
write — wrote	ёзмоқ — ёзди
find — found	топмоқ — топди
bear — bore	чидамоқ — чидади
cut — cut	кесмоқ — кесди ва бошқалар ⁴ .

¹ Дистрибуция латинча distributio, distributionem (dis) tribuere (tribut белгиламоқ, тақсимламоқ) белгилаш, бўлиш, тақсимлаш.

² Алломорф юнонча allos бошқа, ўзга morph шакл.

³ Инглиз тилида phonemic conditioned (русча фонематический обусловленный) термини биз фонемик чегараланган деб шартли равишда таржима қилдик. Чунки бу термин ўзбек тилшунослигига ҳали тўла кириб келгани йўқ.

⁴ Мисолларнинг афримлари Н. А. Глисоннинг китобидан олинди, N. A. Gleason, An Introduction to Descriptive Linguistics, New York 1961, pp. 102—103.

Бу феълларда ўтган замон морфемаси бир неча алломорфлардан ташкил топган бўлиб, улар ўзаро морфемик чегаралангандир. Туб морфемалар асосан бир ўзакдан ясалган сўзлардан иборат бўлиб, уларга қўшилувчи аффиксал морфемаларга қарам бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун туб морфемалар эркин (free) морфемалар дейилади. Масалан: **boy** — бола, **work** — иш, **six** — олти, **hand** — қўл, **house** — уй сўзлари мустақил морфемалар бўлиб, алоҳида келганда ҳам, бошқа сўзлар билан биргаликда ишлатилганда ҳам эркин қўлланилиши мумкин. Суффикслар ёрдамида булардан ясама сўзлар ясалса, бошқа сўзларга қўшилиб, қўшма сўзларнинг компонентлари сифатида ишлатилиши ҳам мумкин. Масалан: **boyish** — болаларча, болаларга хос, **worker** — ишчи, **sixth** — олтинчи, **handless** — қўлсиз, **housefull** — бир уй, уй тўла, **house work** — уй, рўзғор юмуши, **sixfold** — олти марта, олтиталаб. Шу мисолларда берилган ясама сўзлардаги **-ish**, **-er**, **-th**, **-less**, **-full** суффикслари мустақил равишда ишлатилмайди. Уларнинг ишлатилиши туб морфемаларга доим боғлиқ бўлади. Шу сабабли аффиксал морфемалар боғлиқ морфемалар (**bound morphemes**) дейилади. Боғлиқ морфемалар ва алломорфларга шакл ясовчи аффиксал морфемалар ҳам киритилади, чунки улар категориал формативлар бўлиб, маълум грамматик категориялар яашда туб, ясама ёки қўшма негизларга қўшилиб келади. Масалан: **boy** — **boys** бола — болалар, **writer** — **writers** ёзувчи — ёзувчилар, **field-officer**, — **field-officer's** штаб офицери, штаб офицерларининг ва бошқалар.

Шуни эслатиб ўтиш ўринлики, мустақил сўзлардан ташкил топган туб морфемалар аффиксал морфемалар қўшилиши натижасида турли алломорфларга эга бўлиши мумкин. Туб морфемадаги айрим алломорфларнинг формаси суффикслар қўшилиши натижасида ўзгариб, боғлиқ формаларга (**bound form**) айланиб қолишлари ҳам мумкин. Масалан: **knife** — пичоқ, кўпликда **knives** — пичоқлар, **calf** — бузоқ, кўпликда **calves** — бузоқлар, **house** — уй, кўпликда **houses** [hauziz] — уйлар ва шу кабилар.

Бу мисоллардаги бирлик ёки бошланғич формалар бошқа сўзлар таркибида ҳам эркин форма сифатида ишлатилиши мумкин. Масалан, **knife** — пичоқ, **knife-board** — пичоқ тозалайдиган тахтача, **knife-edge** — пичоқнинг тиғи ва бошқалар.

Сўз структураси билан алоқасига кўра морфемалар сўзнинг лексик структурасини ўзгартирувчи, сўзнинг лексик структурасини ўзгартирмайдиган морфемаларга бўлинади. Сўз структурасини ўзгартирувчи морфемалар асосан сўз ясовчи аффиксал морфемалар билан ифодаланади. Сўзнинг лексик структурасини ўзгартирмайдиган морфемаларга эса форма ясовчи грамматик морфемалар киради.

Инглиз тилининг тарихий тараққиёти жараёнидаги ўзгаришлар сўз структурасига ўз таъсирини кўрсатди. Шу сабабли сўз структураси дефиницияси (аниқланиши) тарихий ва ҳозирги

инглиз тилларида бир-биридан катта фарқ қилади. Ундан ташқари, англиз тили мустақил ривожланиш процессини босиб ўтганлиги сабабли ундаги сўз структураси бошқа герман ва ҳинд-европа тилларидагидан ҳам алоҳида ажралиб туради. Бунга асосий сабаб англиз тилида сўз охирининг редуцияга учраганлиги ва тарихий синтетик тилдан асосан аналитик тилга ўтганлиги, кўпгина синтетик формаларни ясовчи қўшимчаларнинг йўқолиб кетганлигидир. Масалан, рус тилидаги сўз ўзагига берилган таърифдан англиз тилидаги таъриф қуйидагича фарқ қилади. Сўз ясовчи аффиксларни ва шакл ясовчи парадигматик-категориал қўшимчаларни олиб ташлагандан сўнг қолган сўзнинг умумлексик маънога эга бўлган қисми *сўз ўзаги* дейилади.

Ўзак асосан ўзак сўз ёки ўзак морфемалардан (*word morpheme, root morpheme*) ташкил топган бўлиб, ўзак морфемалар ҳам сўзнинг ўзаги каби аниқланади. Масалан: **discrown** — тахтдан маҳрум қилмоқ, **crowned** — тахтга чиққан сўзларида сўзнинг ўзаги **crown** — тахт. Ўзбек тилидаги *ишчи, ошпаз, расмий* сўзларининг ўзаги *иш, ош* ва *расм* бўлади.

Кўп ҳолларда англиз тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам ўзак ва туб сўз бир хил бўлади. Масалан: **book** — китоб, **tree** — дарахт, **bird** — қуш ва бошқалар.

Сўз формасини ясовчи суффикслар ва бошқа шахс, сон қўшимчалари ажратилгандан сўнг қолган сўзнинг туб бўлаги *негиз* дейилади. Масалан: **tea** — чой, **blackboard** — синф доскаси, **room** — хона, **writer** — ёзувчи ва бошқалар. Ўзбек тилида: **мақлақдош, озиқ-овқат** ва бошқалар.

Мустақил келиши ёки келмаслигига қараб сўз негизлари иккига бўлинади: а) эркин негизлар (*free stem*), б) боғлиқ негизлар (*bound stem*).

Бошқа сўз ясовчи суффикслар ажратилгандан кейин ҳам ўз мустақиллигини йўқотмаган (ёки мустақил сўз бўлиб қолган) негизлар *эркин негизлар* дейилади. Масалан: **bookish** — китобий, **book** — китоб, **ish** — суффикс, **founder** — асосчи, **found** — асос солмоқ — **er** суффикс, **juryman** — жюри аъзоси, **jury** — жюри, **man** — киши, шахс. **-ish -er, -man** суффикслари ёрдамида юқоридаги сўзлардан бошқа сўзлар ҳам яшаш мумкин бўлганлиги сабабли у сўзларнинг ҳар иккала қисми эркиндир.

Бошқа сўз ясовчи аффикслар ажратилгач, ўз мустақиллигини йўқотган негизлар *боғлиқ негиз* дейилади. Масалан: **possible** — мумкин, бўлиши мумкин, **social** — социал, ижтимоий каби сўзлардан **-ible, -ial** суффикслари ажратилса, қолган қисми мустақил сўз сифатида ишлатилмайди. Шунинг учун у сўзларнинг негизлари боғлиқ, яъни эркин бўлмаган негизлардир. Ўзбек тилида *ношуд* сўзи шулар жумласидандир. Боғлиқ негизлар одатда бошқа тиллардан кирган сўзларда кўпроқ учрайди.

Эркин ва боғлиқ негизларни айрим англиз тилшунослари *тематик* ва *агематик* негиз деб ҳам юритишади. Аммо бу терминлар кўпроқ негизнинг тарихий хусусияти асосида яратилган.

Инглиз тили ўзининг тарихий тараққиёти жараёнида қатор фонетик ва морфологик ўзгаришларга учраганлиги сабабли сўз негизи хусусияти тарихий диахроник аниқланишдан тубдан фарқ қилади. Чунки ҳозир ҳинд-европа тилларига хос бўлган негиз ясовчи тематик морфемалар йўқолиб кетган. Шу сабабли ҳам, инглиз тилида негиз ва сўз кўп ҳолларда бир хил бўлиб, негиз турлари ҳам сўз турлари каби аниқланади.

Инглиз ва ўзбек тилларида бир ўзакдан ёки бир ўзақли туб морфемадан иборат бўлган сўзлар *содда сўз* дейилади. Масалан: **earth** — ер, **sun** — қуёш, **heard** — юрак, **laugh** — кулмоқ, **rain** — оғриқ, **he** — у, **big** — катта ва бошқалар. Бир ўзақли сўзларга сўз ясовчи аффиксларнинг қўшилиши натижасида ясалган сўзлар *ясама сўзлар* дейилади. Масалан: **heartless** — юраксиз, **unlucky** — бахтсиз, **friendship** — дўстлик, **rewrite** — қайта ёзмоқ, **undisciplined** — интизомсиз ва бошқалар. Ўзбек тилида *пахтачилик, гулзор, фойдали* ва бошқалар.

Икки ва ундан ортиқ ўзакдан ёки туб морфемалардан ясалган сўзлар *қўшма сўзлар* дейилади. Масалан: **side-board** — буфет (идиш қўйиладиган шкаф), **side-walk** — йўлка, тротуар, **market day** — бозор куни, **school house** — мактаб биноси ва бошқалар.

Икки ёки ундан ортиқ ўзакдан ясалган қўшма сўзлар составида аффикс ҳам бўлса, бундай сўзни *қўшма-ясама сўзлар* дейилади. Масалан: **landholder** — ер эгаси, **horsemanship** — чавандолик санъати, **gasproducer** — газогенератор, **earthenware** — сопол идиш ва бошқалар. Ўзбек тилида: *уй-жойли, чойхоначи* ва бошқалар.

Синтактик ярусдаги типологик категория маркерлари турлича бўлади. Улар лексик маркерлар иштирокида ва уларнинг иштирокисиз ясалиши мумкин. Биринчи ҳолатда типологик категориянинг лексик маркерлари синтактик конструкциясининг ҳам асосий типологик маркери сифатида хизмат қилади.

Конструкциянинг ўзлиликни ифодалайдиган асосий маркери ва аффиксини ўлик оломшлари бажаради: **oneself, myself, yourself, himself, herself, itself, ourselves, yourselves, themselves**. Биргаликнинг маркери **each other, one another** каби биргалик оломшларидир.

Клаузатив конструкцияларининг маркерлари асосан **to make, to count, to force, to oblige** каби клаузативликни ифодаловчи маркерлар воситасида ифодаланади.

Лексик маркерлар иштирокисиз ясалувчи синтактик конструкцияларга б.прим аналитик формалар, ё махсус маркерларни тушиб қолган конструкциялар киради, масалан: **to have something done, I wash etc**.

АДАБИЁТЛАР

Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Л., 1971.
Бондарко А. В., Булакин Л. Л. Русский глагол Л., 1967 г.

- Гудыга Е. В., Шендельс. Грамматико лексические поля в современном немецком языке. М., 1969.
- Гак В. Ф. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова... Научная конференция. Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тезисы докладов. Часть 1, М.,—1971.
- Гухман М. М. Грамматическая категория и структура парадигм. Исследования по общей теории грамматики, М., 1968.
- Исаченко А. О грамматическом значении. ВЯ, 1961, № 1.
- Мещанинов И. И. Соотношение логических и грамматических категорий. Язык и мышление. М., 1967 г.
- Рсвин И. И. Так называемое «немаркированное множественное число» в современном русском языке. ВЯ, 1959, № 3.
- Суник О. П. Общая теория частей речи. М.—Л. 1966.
- Типология каузативных конструкции. Морфологический каузатив Л., 1969.
- Штелинг Д. А. О неоднородности грамматических категорий. ВЯ, 1959, № 1.
- Яковсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972.
-

ТИПОЛОГИК КЎПЛИК КАТЕГОРИЯСИ

(Typological Category of Number)

Кўplik категорияси предметлар сонининг бирдан ортиқчилигини билдиради. Феълларда иш-ҳаракати ё кўпчилик шахс томонидан бажарилганлигини, ёки кўпчиликка қаратилганлигини англатади. Кўplik маъносининг марказида сўз туркумларининг сон категорияси ва сон туркуми туради. Инглиз тилида сон категорияси сўз туркумларидан от, олмош ва феълга тааллуқлидир. Ўзбек тилида ҳам худди шу сўз туркумлари кўplik формасига молик. Сонлар миқдори ифодалайди. Шу сабабли улар кўplikда қўлланмайди. Агар улар кўplikда қўлланилса, отга айлана кетади. Кўplikнинг бирликка қарши қўйилиши деярли ҳамма тилларга хос. Сон категориясининг махсус турлари бўлиши иккиламчи (dual), учламчи (trial) ва ҳатто тўртламчи (quadrial) сонлари айрим тилларгагина хосдир.

Умуман кўplik категорияси турли тиллар воситасида, яъни морфемалар ёрдамида, махсус сўзлар ва сўз бирикмалари воситасида ифода этилиши мумкин.

Ундан ташқари кўplik эксплицит ва имплицит тарзда ифодаланиши ҳам мумкин. Эксплицитлик кўplik маълум кўplik маркази иштирокида ясалади. Имплицитлик эса кўplik маъносининг бевосита сўзлар ўзати воситасида ифодаланиши тушунилади.

Индиан ва ўзбек тилларида кўplik қўбигаги лексик-грамматик усуллар воситасида ифодаланади:

- 1) ифлик морфемаси воситасида,
- 2) сон билан,
- 3) миқдор олмошлари билан,
- 4) ишнинг, кўрсатиш ва бошқа олмош формалари воситасида,
- 5) кўplik маъносини ифодаловчи от, сифат, феъл ва бошқа сўз туркумлари воситасида.

1. Кўplik категориясининг махсус морфемалар воситасида ифодаланиши.

Отларда кўplik форманинг ясалиши.

Отнинг кўплик формаси турли алломорфлар воситасида яса-
либ, унинг инглиз тилида қуйидаги алломорфлари бор:

-(e) s воситасида

wife	wives
leaf	leaves
head	heads

Узакдаги унлининг узгариши билан:

woman	women
tooth	teeth

-en воситасида

ox — oxen

-а суффикси воситасида латин ва грек тилларидан кирган,
сўزلардан:

datum — data	янгилик — факт
sanatorium — sanatoria	санаторий

Ўзбек тилида *-лар* маркери от, олмош ва отлашган сўз тур-
кумларига қўшилади: *болалар, тоғлар, сонлар, бизлар.*

Феълда кўплик форманинг ясалиши.

Феълнинг ҳозирги замон учинчи шахс -(e)s суффиксли фор-
масига кўпликнинг нолевой формасини қарши қўйиш билан.

Масалан:

works — work
comes — come
speaks — speak
has — have

«Your mother wants you to come and see her», the doctor said.
«I want to go with you», Nick said. (*Hemingway*)
Супплетив формалар воситасида:

am — are
is — are
was — were
have — has — had

That is what is happening when she screams. «Are you going
out, dear?» his wife said. Dick **was** a big man. They **were** gone
through the woods. I **had** a wonderful time, «He **has** too, Pa», Frank
said. (*Hemingway*)

Ўзбек тили феълларининг кўplik формаси қуйидаги усуллар воситасида ифодаланadi:

1. Сон категориясини ифодаловчи *-лар* суффикси иштирокида:

келди — келдилар

Хуррият: Салом, келинлар (Ш. Юлд.).

Шахс-сон категорияларини ифодаловчи *-миз, -сиз, -дилар* (ҳозирги замон формасида) *-к, -ингиз, -ди(лар)* (ўтган замон формасида) суффикслар иштирокида:

Сиз жаҳл устида ошириб юбордингиз чоғи (Ш. Юлд.).

Бу одам нима учун менинг пайимга тушиб юрибди, биласизми? Билмайсиз (Ш. Юлд.).

Э, агрономларнинг мажлиси чўзилиб кетди, ҳозир тугатдик (Ш. Юлд.).

Рихсивой: Ҳой, ахир касал кўргани келган кишига ҳам шунақа муомала қиладиларми?

ш, *-иш* суффикси воситасида:

келмоқ — келишди.

Улар болаларни етаклаб уйдан чиқишди (Ш. Юлд.).

Колхозчиларга ўзимиз тушунтирамиз (Ш. Юлд.).

Кўпликнинг нолевой морфемаси воситасида:

Студентлар келди.

Улар келди.

...бир оздан сўнг берухсат, хурсанд, кулишганларича Салимов билан Мамасолиев кирадилар.

2. Кўplik категорияси сон билан ифодаланadi: two, three, four, five six, seven; ten, twenty, thirty, forty, fifty, hundred, thousand, million, billion, milliard, two or three, five or six.

Ўзбек тилида: икки, уч, тўрт, қирқ, эллик, саксон, минг, миллион, йигирмата, учта, юзта, икков, учов, бешов, олтов, ўнов; икки-уч, беш-олти, ўн-ўнбеш, уч юз-тўрт юз, икки миң-уч миң, йигирма беш, қирқ икки, миңгоҳ қабилар. Бу сўзлар маъносига кўра предметларнинг миқдори ёки сонини ифодалайди: Two or three steps father and her life would have been in serious jeopardy (R. L. Stevenson). But there two passed on and were admitted in their turn to the pavilion (R. L. Stevenson). The two men stuck their heads in their newspapers (B. J. Friedman)

А. Кўplik категориясининг олмошлар воситасида ифода этилиши

Кўplik билан олмошлар билан:

I — we me — us
thou — you thee — you

he (she, it) — they him (her) — them

Ўзбек тилида:

мен — биз
сен — сиз (лар)
у — улар

Миқдор олмошлар билан: much, many, some, several кабилар.

Ўзбек тилида: аллақанча, алланеча кабилар.

4. Кўпликнинг от, сифат, феъл ва бошқа сўз туркумлари билан ифодаланиши. Бу усулни иккига бўлиш мумкин махсус маркерлар иштирокисиз (имплицит) усулда, кўплик маъносини ифодаловчи квантитатив маркер воситасида, яъни эксплицит усул.

Махсус маркерларсиз кўплик категориясининг ифода этилиши

Кўплик маъноси сўз ўзаги воситасида ифодаланиб, улар универсал характердадир: army, dual, general, deal, collection, total, majority, campaign, family, band, tribe, bale, audience, boodle, assembly, century, decade, double, pair,

dozen, brace, brigade, cattle, crew, jury, flock.

Ўзбек тилида: омма, тўда, гуруҳ, гала, туркум, оломон, халқ, аҳоли, жамоа, команда, комсомол, компания, комплекс, бирлашма, бригада, армия, жюри, мундарижа, мунозара, низом, жамики, жуфтлик, жуфт, жам, дюжина, кўпчилик, кўпайтма, мажлис, анжуман, лашкар, ансамбль, жамият, кўпайиш кабилар.

Кўплик маъно равиш ва предлоглар билан ҳам ифода этилиши мумкин. Масалан: beside(s), between, among, amid, arm-in- arm, ahead.

Ўзбек тилида: аблаҳларча, гавжум, давлатманд, бачкана-ларча, беҳисоб, кўплаб, кўплашиб, бирликда, мунча, бирталай, бисёр, бир қанча, мул, аксарият, аксар, йилларча, анча, баҳам-жиҳат, бой-феодалларча, биродарларча, йигитларча кабилар.

Кўплик категорияси феъл воситасида ифодаланганида кўплик маъно ё феъл ўзагидан, ё махсус аффиксал морфемадан англашилади. Масалан: to collect, to gather, to unite, to multiply, to bring together, to come together, to get together, to combine, to join etc.

Ўзбек тилида: жанжаллашмоқ, калтаклашмоқ, йиғишмоқ, иноқлашмоқ, жуфтламоқ, имлашмоқ, биродарлашмоқ, ёқалашмоқ, келишмоқ, битишмоқ, дардлашмоқ, дўстлашмоқ, гурунглашмоқ, группаламоқ, гаровлашмоқ, гаплашмоқ, гапиришмоқ, вақирлашмоқ, баҳам кўрмоқ, бахслашмоқ, беллашмоқ, биргалашмоқ, бирлаштирмоқ, баслашмоқ, бараварлашмоқ, байлашмоқ, аччиқлашмоқ, ачомлашмоқ, маслаҳатлашмоқ, кўпайтирмоқ, кўпайтирилмоқ, кўпаймоқ, кўпайишмоқ, курашмоқ, кўплашмоқ, коллективлашмоқ, коллективлаштирмоқ кабилар.

Кўплик категориясининг квантитатив маркер (кўпликни ифодаловчи белги)ли сўзлар ёки кўплик билан алоқадор аффикс билан келган сўзлар билан ясалади. Квантитатив маркер шу

тиллининг ўзига хос бўлиши ёки бошқа тиллардан кирган бўлиши ҳам мумкин.

а) Квантитатив (миқдорий) маркер турлича бўлади:

Инглизча, two-decker, two seater, аyy-around, all-up boatful, calf's-teeth, many-stage, all-purose, all-round, All-Union, etc; жуфт, кўпхад, кўпбурчак, нафасдош, сафдош, елкадош, синфдош, маслакдош, маслаҳатдош, кўмакдош, касбдош, дарддош, ёстиқдош, дарахтзор, беҳизор, лимонзор, гулзор, жўхоризор, бодомзор, бутазор, анжирзор, анорзор, бедазор, бамбукзор, мевазор, икки томонлама, икки хонали, икки юзлама, икки юзламачилик, икки уйлилик, икки томонламалик, еттилик, бешуруғ, бешотар, бешкокил, бешкураш, бешлик, бешйиллик, бешбармоқ, бешбурчак кабилар.

Квантитатив маркер бошқа тиллардан келган: bipel, bicentenary, triad, triangle, double quadripole, quadripartite double — barrelled, double — bedded, double — faced, duality, decadel, bicameral, bicarbonate, дифтонг, дискуссия, дифтонглашиш, диалог. Айрим сўзлар фақат кўплик формаси билан келган сўзлар воситасида ифодаланиши ҳам мумкин: belongings, anals, anthracides, antipodes, apologetics, liceps, apsis, archives, blinders bonds, boxing-gloves, parents, bad-lands, trousers, scissors.

Ўзбек тилида: изочизиқлар, цифратовушлар, изотоплар, бўгин-оёқлилар, айиқсимонлар, ёр-дўстлар, ёр-биродарлар, икки паллалилар.

Редупликация воситасида ясалган сўзлар инглиз ва ўзбек тилида бир-биридан бир оз фарқ қилади. Ўзбек тилидаги сўзларда редупликация кенг тарқалган бўлиб, асосан лексик ярусга оид бўлади. Инглиз тилидаги редупликатив сўзлар нисбатан кам тарқалган бўлиб, асосан синтактик ярусда амалга ошди. Редупликация ёрдамида кўплик категориясининг ифодаланиши: many-many, much-much, came-came, speak-speak, dick-dick, click-clock, by and by, cancan, girly-girly, jog-jog, pip-pip, mur-mur, clip-clop, tick-tock, zig-zag, etc.

Ўзбек тилида: ака-сингил, ака-ука, арз-дол, аччиқ-чучук, басма-бислашмоқ, без-без, бетма-бет, беҳ-беҳ, бидир-бидир, билаги-билаг, бола-чақа, борди-келди, бориб-бориб, бориш-келиш, бости-бости, бошқа-бошқа, бўлак-бўлак, бўгин-бўгин, вой-вой кабилар.

Ҳар иккала тилда феълларнинг кўплик формаси деярли аналогик ҳолатларда ишлатилади. Шунга қарамай, бу тиллар системаларида маълум алломорфликлар мавжуд. Уларга биринчи навбатда ўзбек тилидаги феълларда кўплик аффиксининг мўлдиги ва инглиз тилидаги феълларда бундай хусусиятнинг йўқлиги ҳосилдир.

Ҳар икки тилда ҳам синтактик ярус типологик кўплик категориясини ифодалашдаги универсал восита ҳисобланади.

(Адабиётлар рўйхати VI боб охирида берилган.)

ТИПОЛОГИК РОД КАТЕГОРИЯСИ

(Typological Category of Natural Gender)

Типологик род категорияси биологик реал род (жинс) ва грамматик формал категориялардан иборат.

Типологик роднинг жинс категорияси билан боғлиқ томони шундаки, у одамлар, ҳайвонот ва паррандаларнинг жинсини англатади. Предметларнинг номларини билдирган сўзлар эркаклик ва хотинлик жинсини турли усуллар воситасида ифодалайди.

Грамматик формал род категорияси сўзларнинг формал белгиларига қараб учта родга бўлинади: мужской род, женский род, средний род. Реал род билан формал род ўртасидаги алоқа қуйидагичадир: а) реал род ва грамматик формал родлар мос келади. Масалан: Отец — (м. р.) — мать (ж. р.). б) реал род ва грамматик формал родлар мос келмайди. Масалан: Қадимги инглиз тилида *wil* аёл, *средний* родга тааллуқли эди.

Грамматик родда сўзлар маълум морфологик белгиларига кўра муайян родларга бўлинади. Грамматикадаги род логик реал родни акс эттирмаслиги, яъни биологик жинсини кўрсатмаслиги мумкин. Грамматикада ҳамма отлар жонли ва жонсиз, киши ва бошқа предметларни англатишига қарамай, бирор грамматик формал родга мансуб бўлиши керак. Масалан: рус тилида: *день, дом, музей* сўзлари мужской родга тегишли бўлсада, реал род билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Шунингдек, *страница, газета, жизнь, рождь* сўзлари ҳам женский родга кирсада, типологик жинсга алоқадор эмас; *дело, море, имя, пастище* сўзларининг ҳам *средний* родга киритилиши уларнинг жинс билан алоқаси йўқлигидан далолат беради. Аммо киши номлари, айрим ҳайвонларни ифодаловчи отлар ҳамма тилларда ҳам кўпроқ биологик жинс билан боғлиқ бўлади.

Род категориясининг морфологик маркери махсус суффикслар бўлиб, улардан ташқари артикль, кўрсатиш олмошлари ва бошқа синтактик маркерлар ҳам бу категориянинг морфологик кўрсаткичлари сифатида хизмат қилади.

Кишилик олмошларидаги грамматик род тилдаги род категориясининг биринчи белгиси ҳисобланади.

Формал роднинг яхши тараққий этганлиги ҳам унинг бошқа сўз туркумлари формаларида ҳам ифодаланиши билан белгиланади. Масалан, род категорияси ривожланган тилларда мужской, женский, средний роднинг маълум белгилари сифат, сон ва феълга қушилади.

Типологик нуқтаи назардан системасида артикль бор тилларнинг кўпларида грамматик род учрайди, яъни грамматик формал род системасида артикль йўқ тилларга нисбатан артикль бор тилларга кўпроқ хосдир. Грамматик род яхши ривожланганлигига қарамай, роддаги дифференция фарқ бирлик формаларда яққол кўринади. Кўпликда бу фарқ сезилмайди. Масалан, рус тилида:

Он читал

Она читала

Они читали

Инглиз тили ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб бўлганлиги учун илгари унда учта грамматик род бор эди. Аммо ҳозирги инглиз тилида барча сўз туркумларидаги грамматик род йўқолиб, фақат кишилик олмошлари (he, she, it)нинг маълум родга мансублиги сақланган.

Маълумки, инглиз тилидаги ўзлик ва эгалик олмошлари кишилик олмошлари билан боғлиқ. Чунончи, ўзлик ва эгалик олмошлари кишилик олмошларининг турли келишик формаларидан пайдо бўлган. Шу сабабли, himself, herself ўзлик олмошлари his, her, эгалик олмошлари родни кўрсатади.

Ҳозирги инглиз тилида род мустақил грамматик категория сифатида мавжуд эмас. Бу жиҳатдан инглиз тили ўзбек тилига ўхшайди. Инглиз ва ўзбек тилида биологик жинсни аниқлашнинг қуйидаги уч хил усули мавжуд: 1) лексик-семантик усул, 2) морфологик усул, 3) синтактик усул.

1. Суффиксларсиз туб сўзлар ёрдамида жинс маъносини ифодалаш *лексик-семантик усул* дейилади. Бундай сўзларга асосан эркаклик-аёллик, эркаклик-урғочиликни билдирадиган шахс номлари, атоқли отлар, ҳайвонлар, паррандалар номлари киради.

а) одамлар ёки шахс номлари:

father	mother	ота	она
husband	wife	эр	хотин
son	daughter	ўғил	қиз
boy	girl	ўғил бола	қиз бола
uncle	aunt	тоға	хола
brother	sister	ака-ука	опа-сингил
brother-in-law	sister-in-law	қайни	қайнсингил
father in law	mother in law	қайната	қайнана
nephew	niece	ўғил жиян	қиз жиян
gentleman	lady	жаноб	хоним